

ТҮРКІЛЕРДІҢ ЖҮЛҚЫ МӘДЕНІЕТІ
HORSE CULTURE OF TURKS

*Ер атымен,
Құс қанатымен.*

М. Қашқари

*Bird is beautiful with wings,
Fellow is handsome with a horse.*

M. Kashgari

Виктор ЗАЙБЕРТ (Көкшетау/Қазақстан)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Германия археологиялық институтының корреспондент-мүшесі, белгілі археолог. Ол – 3 монография мен ТМД-нің академиялық басылымдарында жарияланған 100-ден астам мақала мен жинақтардың авторы.

Victor ZAIBERT (Kokshetau/Kazakhstan)

Doctor of History, professor, Corresponding member of the German Archeological Institute, a well-known archeologist. He is the author of three monographs and over 100 papers in academic publications of the CIS.

BOTAI ARCHEOLOGICAL CULTURE. THE SOURCES OF CULTURAL GENESIS IN EURASIA.

Мақалада энеолит (б.д. дейінгі 4-3 мыңжылд.) дәуіріндегі Ботай мәдениетінің зерттелуі, ең алдымен, археологиялық материалдың үлкен көлеміне, ақпараттылығы мен жаңа сипатына қатысты Ботайдың қоныстануы туралы деректер беріледі. Сондай-ақ энеолит аймағындағы жылқыларды қолға үйрету мәселесі, "Орал-Ертіс" тарихи-мәдени орталығының реконструкциялануы, ондағы сұртанды, отайлық, Усть-Нарым деп аталатын үш мәдениеттің бөлінуі, олардың басқа мәдениет және облыстармен шекаралас қатынасына байланысты өзіндік ерекшелігі анықталады.

The paper reflects the history of the Botay culture study in Eneolithic period (4-3 millennium B.C.). First of all it deals with the Botay settlement which is new and unusual by its large measures and information and wealth of archeological material.

The problem of horse domestication in eneolithic region, the reconstruction of historical-cultural region "Ural-Irtysh" with three cultures like Surtandinskaya, Botayskaya, Ust-Narymskaya are also considered in the paper. Each of them had its own peculiarities because of the contacts with other cultures and regions.

↑ The development of Modern civilization touched all the aspects of social-economical cultural life of society. Innovation technologies have been actively used in the scientific sphere too. Positive changes had been happened in such science as archaeology. Archaeology as a historical branch of knowledge took in it all the modern methods and methodology of field and laboratory research. Practical use of innovation technologies allows to expand the informational and source science base. It concerns the use in the archaeological explorations of geomagnetic method, cosmic photo materials, use of GPS for mapping the exact coordinates of objects, surveying of heights of finding archeological site above sea level, designing of general location plan of ancient objects and others

(picture 1-2). Special computer programs in the sphere of genesis are used for definition of ethnic type of ancient people. Economic and gun complexes from settlements and sites are studied by specialists – tra-sologists with special developed methods, allowing to define from scientific accurate types and intended use of artifacts. The chronological scale of historical steps and ancient events is revised and checked on the base of development of absolute dating methods of objects.

No less important in the development of modern archaeology, specially in post soviet space is a refusal from dogmatic studies, development of new methodology of historical analyses and conceptual learning. Use in scientific knowledge of world information online, free communication with colleagues' of different

Picture 1. Botai settlement in the centre of Eurasia

countries, independence from political climate gave the prerequisites for objective reconstruction of different steps of ancient middle aged history of those and other regions of Eurasia. In due time the known specialist in world science on history of animals domestication Director of the Hungarian Academy of Sciences Shandor Bekeni could not get the permission to visit Botai and Petropavlovsk city. He became known with the photo materials of osteological collection of the Botai ancient people in Moscow.

As long ago as in Independent Kazakhstan the world scientific society could become known and worked with archaeological materials of North-Kazakhstan and Kokshetau archaeological expeditions. In 1995 in Botai settling was the world symposium “Ancient horse-breeders of Eurasia”, there were 80 scientists-archeologists, paleozoologists, paleobiologists and other specialists from 16 countries of the world.

The great interest to the object of Eneolithic period (4-3 thousand B.C.E.) was arisen first of all that the settling Botai was new and unusual for its measures

and information and wealth of archeological material which had been studied during 25 years, and the comprehensive information about a site can be got only in 200 years. You should be aware not only the measure of archaeological source but scientific significant historical context inherent in it which is reconstructed with the help traditional typological-statistic methods and possibilities of above mentioned innovation technologies. As a result of collective activity of native and foreign specialists from Germany, England, USA were identified the definite common factors of development of ancient ethnos in Central part of Eurasia and were done a number of scientific discoveries, allowing to reconstruct the main peculiarities of historical-cultural development in the steppe zone.

At the period from 2007 till 2010, we actively cooperated with the Britain scientist-archeologists, paleozoologists and paleoanthropologists. The result of it is the joint article about the scientific journal of universal importance “Science” for 2009, they wrote that a horse was domesticated in the North of Kazakhstan

for the first time and the early cattle breeders- horse breeders made kumiss in IV thousand B.C.E. (Alan K.Outram, Natalie A.Stear, Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Viktor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P.).

Natural-climatic and local-ecological conditions (at Holocene epoch) ensured the development in the region of forest-steppe and steppe faunal complexes and provided conditions, in turn, for dynamic socio systems, were in direct and indirect communications with ecosystems. In Ural-Irtysh interfluve the beginning of productive economy is connected with cattle breeding (horse-breeding) (picture 3). In late Neolithic (Eneolithic) age in Eurasia there were no conditions for development of intensive forms of economy, that's why utilization of ecological niches went on actively and led to the dynamic expansion of inhabitant zone of the early cattle breeders (horse breeders). However inhabitation zone have been formed sufficiently wide (10 thousands square km), so as it was necessary for creation of circannion cycle of life necessities. And in this case inhabitable zone was depended on environment and level condition of society productive strength.

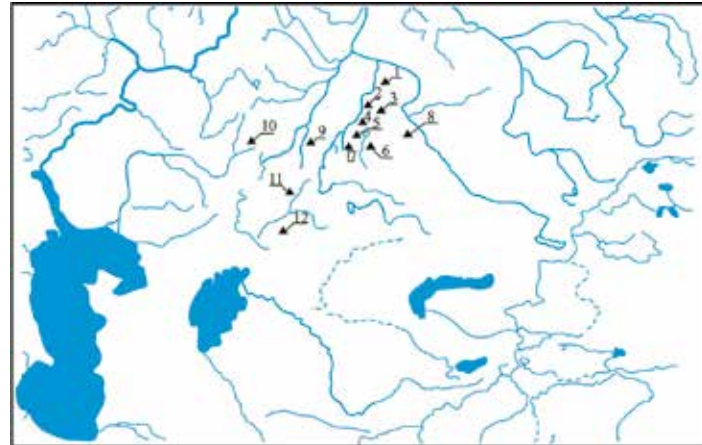
If in the cultivated areas economical-cultural types as a rule occupy one landscape zone but in cattle breeding – two and more. In the last case inhabitant zone is formed from the natural possibilities to provide man in any geographic and landscape zones during a year. At both variants the stability of inhabitable zone up to a point in socium life had been preferable. Inhabitable zone changes (expands or decreases) in crisis processes.

Since in the frame of inhabitable zone the season mobile teams of cattle breeding decided the problems of society life necessities in the frame of circannian cycle therefore such population is considered to be settled logically.

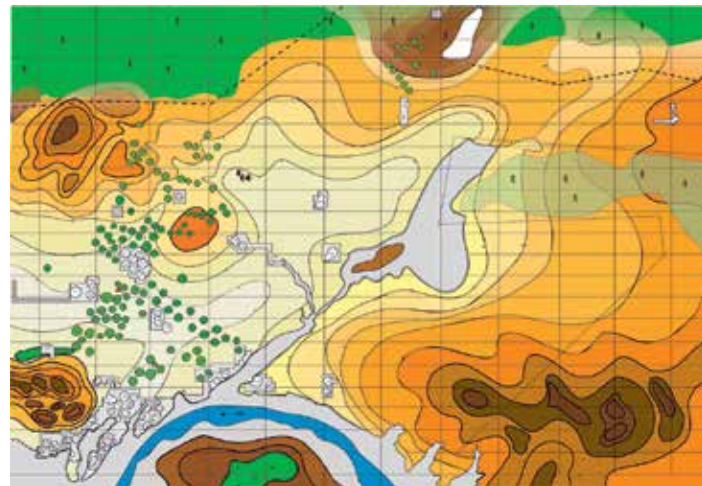
In the conditions of extensive inhabitable zones, overtaking 2/3 landscape zones (for a example semi deserts, steppes, forest-steppes), reclamation and utilization of the last demanded significant energetically resources. The relationship between man and the environment were of diverse character and direction. It provided the dynamic development of the productive forces. However, due to the environment and the level of productive forces, the extent of the economy is not helped in the steppes of the creation of sustainable urban civilizations, such a civilization in the East. Cultural and economic type, developed in the Eneolithic in the

Picture 2. Topography of Botai settlement in the river Iman-Burluk (the right feeder of Ishim river)

Picture 3. Geographical range of Botai culture

Picture. 4 Scheme of Botai settlement (mapping 1980 y.)

Picture 5. The excavation № 1

Picture 6. The excavation № 5

Picture 7. The excavation № 10

Picture 8. The excavation №3

Ural-Kazakhstan steppes, can be defined as a multi-settled, with a dominant horse (early horse breeders). Hunting, with horses, fishing, homemade crafts played a certain role in life support.

The changing nature of the economy in the region in the Eneolithic third millennium BC determined the interaction of three main factors: the natural and ecological, socio-mation and cultural innovation. During these interactions, formed a new ECT and life in general. Intuitively, these processes were followed, such as ethnographic examples of the Kazakhs [1; 2; 3; 4; 5; 6] or Indian cattle breeders and hunters [7].

Paleogeographic and paleosol data of the region indicates the existence of moisture, cyclic warming and cooling. It ensured the development in the ecosystem of steppe and forest-steppe plant communities. These findings confirm osteological definition of wildlife Chalcolithic from settlements of Eneolithic period (T.N.Nurumov, L.A.Makarova, N.M.Yermolov). Flat terrain in the Ural-Irtysh rivers combined with small rock formations, covered with bushes, grass and birch and aspen groves. Positive orographic levels are violated by valleys of prorivers and modern drainage and degression, saturated lakes and undrained rivers.

These natural factors, coupled with a continental climate have created archeological niches for forest-steppe habitat of fauna, including horses [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16] Botai food reserve is different. A large number of water sources, loaded by mineral salts at some extent influenced on the exterior and breed quality horses. Up to the ethnographic present of Kazakh horse «Jabe» compared to tarpan and Przewalski horse have been marked by rising, endurance and speed running [17, 479].

In these ecological niches inhabited by herds of horses locally within 150 ... 200 km through the use of vegetation for a year, vertically. In winter, the vegetation on the reclaimed open steppe areas (sagebrush-grass) was recycled, early in the spring – on the northern slopes of gullies, ravines, valleys and the southern slopes of the hills (scrub, sclerocauly vegetation), the summer-autumn period used floodplain meadow steppe areas. Therefore, movement of herds bore radial-circular or partially-radial nature.

Sociosystem interaction with biosphere in these ecological niches in the early stages bore without breaking the hierarchical structure of an ecological niche the adaptive nature. This is evidenced by the fact the choice of settlements in the area of habitat of large herds of horses (artifacts), reflecting the people's livelihood.

Life support was carried out various forms of mining and production: the hunt for the horses and other animals, fishing, gathering, processing of livestock and fisheries resources [18, 21; 19; 20, 253; 21; 22; 23] (Picture. 1).

At the forefront of a mixed economic system is cattle breeding (horse breeding) of the extensive type. It passed in its formation two stages of domestication [24]. By the time of crisis of the Neolithic way of life the person had already had experience of taming horses. It was facilitated by biological data horse. The main thing that happened in the domestication of the horse, was that settled fisherman and hunter became the rider and, from that moment the horse was not only the object of labor (feeding), but also the subject of labor and means of production. That is why the further domestication of the horse was carried out not only for its use in food, but also as a means of transportation as a mount and transport animal.

Domestication of the horse in the region of the Eneolithic period differ from tame, especially the fact that people «sitting on a horse,» not control individual caught in the process of hunting animals, as part of the «wild» herds. Control is the set of measures. First of all, the man decided to resolve the problem through natural aggressiveness of the horse through castration of stallions and repair of jombs [25].

Certain human intervention in terms of the formation of herds did not change the living conditions of the horses, they were still previous. Most of the horses, with the exception of riding, milking mares, sacrificial horses released to the steppe habitat zone.

That is why specialists paleozoologists discuss the morphological expressed domesticated features [26; 27]

If it is necessary, riders distilled from herds a part of rag, corralled wild horses and actually slaughter them or repair. It is no accident osteological observations show steady multibreed or internal variability.

Horse herding form has survived to the present time it is there, where preserved the near pristine condition for the horse - in Bashkortostan, Kazakhstan, Mongolia, Khakassia [28].

Domestication of horses is different from the domestication of a wild axe or sheep which have changed after the domestication of habitat largely food supply, as well as the adaptive function of the ambient conditions. What causes a rather sharp morphological evolution, first of all - the skeleton of animals.

Picture 9. The protective excavations in Botai settlement

Picture 10. The excavation 2006

Picture 11. The excavation 2012

Picture 12. The mode of bone occurrence of horse remains.
The excavation 2011

Picture 13. Burial ground of rassomakha
in the excavation 2005

How was the interaction within a multi-structural economy of Botai people? It is regulated by the social needs and the condition of the biosphere and hydrosphere. With an increase in the role of Fish and Wildlife fisheries (enabling environment for these fisheries bio- and hydrosphere) decreases the meat diet provides by the horses, and vice versa - in extreme conditions for awarding the forms of production to increase consumption of domestic horses. In ethnography is well known in the centuries old tradition of pastoral nature of food distribution by season: in spring and summer - lacto-vegetarian, fish, in fall and winter - for meat and milk. However, in extreme years, habitual change of the food nature could move in either direction.

Change of “menu” was dynamic in the recycling process of different landscape and climatic areas within habitats of Botai people. In Spring a part of Botai people went with the horses to the southwest direction, according to the wind rose, away from the Kokchetav hills in Upper Ishim and Tobol on brown and sandy soils, which were released from snow in the early spring. Here, briefly revived numerous rivers and lakes with a time drain. At this time, more and more used as food products of hunting and fishing, and are widely used dairy foods. By the autumn-winter period, when Botai people gathered in villages, the role of meat production increased, because it begins slaughtering of horses. It is confirmed by the abundance of archaeological artifacts related to the field of domestic industries and the economy as a form of fixed-round settlements like Botai (picture 4-16), Krasniy Yar, and the seasonal, spring and summer sites as Tersek, Kozhai, Salt Lake, and others.

At the end of III - beginning of II century BC with the increased aridity in many parts of Eurasia were disturbed landscape, hydrology, temperature regimes. This caused a crisis in many ecosystems and ecological niches. As the economy of the ancient people was of extensive nature, it selectively negatively impact on the various factors of the biosphere, and the weak links in the hierarchical structure of ecological niches led to the crisis of the last. This is the role of social factors in the fate of the environment. After III - beginning of II millennium mass movement on the Eurasian and Indo-Iranians Aryans Ugric and Samoyed, Uralic and Altaic ethnic groups are traced.

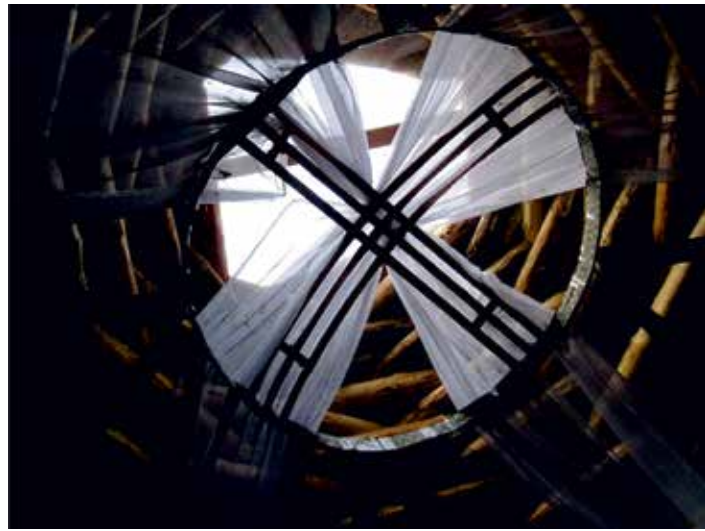
As a result of close interaction between the environment and society in the Eneolithic region formed Botai culture in Ishim and Tobol, Surtandinskaya in the southern Urals and Trans-Urals, Ust-Narym in Irtysh. They made the Ural-Irtysh cultural and historical similarities.

Typological analysis of artifacts from different functional settlements related to each other sometimes up to 200 ... 400 km, can combine them into one culture or a number of single cultures. (Picture 17-12). Similarity, such as ceramics, arrowheads, scrapers, and other types of products between Botai and Kustanai sites indicates a single culture. The difference between these sites (skin, Salt Lake, Tersek-Karagan Ubagan I, etc.) from Botai, Krasny Yar, is the lack of these types of artifacts which were used by the ancient in existing towns - stone disks, tips for digging sticks, capital structures. V.N.Logvina, the author of excavation of Kustanai and Turgay Eneolithic sites, has got a different view on it, but in general (in season of steppe and semisteppe sites like Kozhai) our opinions do not diverge. In osteological materials of steppe sites a large percentage falls to the bones of wild fauna. These features indicate on the economic variability, a mixed economy of Eneolithic society of Eurasian steppe. According to M.F.Kosarev, diversified economy develops, especially in the contact zones:” I think that the key to understand the origins of ancient ethnic and cultural differentiation of the population of Western Siberia to be found in the specific ecological regions, defined the features of the economic structure of local groups, with all the ensuing consequences of social (cultural, ethnic) order” [29, 80].

It is logical that the monuments in the southern zone of the forest-steppe region, with a particular ecological niche, which formed an extensive system of mixed economy, combined into one culture, or a number of the same order of cultures. Moreover, it is obvious that the content of Ethno crops will be inadequate, particularly in demographic terms [30, 57].

Ural-Irtysh region (the south of forest-steppe - the steppe) has played a big role in the history of the ancient peoples of Eurasia. It is just enough to indicate that here is one hundred functioned similar mesoneolithic culture, and in the Bronze Age, the area was identified the shape of Andronov historical and cultural community. Numerous archeological evidence that it is in Orenburg region and the Volga-Ural interfluvium occurred active contacts of different archaeological cultures. Many scientists have noted the role of Trans-Urals in the historical destiny of the people of Eurasian steppe zone. I.B. Vasilyev, draw the line of Samara and Caspian cultures at r. Urals, wrote confidently:” They were starting a completely different world”.

In the early Iron Age in this territory crossed destinies of Saks, Savromats, Sargatsk tribes, Savromats, Usuns list and many ancient people [31, 11-12].

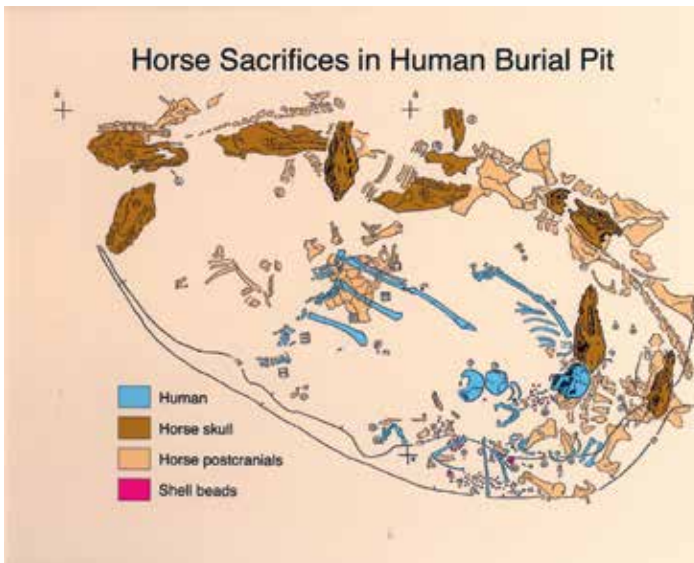

Picture 14. Architecture of Botai culture carriers

Picture 15. Artistic reconstruction of Botai settlement

Picture 16. Burial ground of skull in earthenware mask with craniotomy

The very nature of how to attract, are encouraging, gave and demanded attention from the man, kindness, selflessness. For thousands of years from the Mesolithic to the present, in this territory we "see" discoveries, bold experiments, the beginnings of urban civilization, sharp and strong surge of producing economy, and also the traces of degradation, historical failures. This is due to many reasons, first of all, the level of interaction between nature and society, the nature of the noosphere. In the prehistoric era, and in the recent historical past, the nature of the society influence on the environment carried extensive nature. Therefore, the progress in the development of the productive forces of society was as long as nature was capable of giving the public energy resources without replenishment of costs. Even in the space age Ural-Irtysh interfluves enter in the zone of "risky agriculture". "But in my opinion, this concept has the power in economy usage, focused on extensive forms of agriculture (for example, the experience of raising the "virgin"), is still widely practiced in Kazakhstan, Western Siberia, Trans-Urals.

Climate, landscape and hydraulic system of Ural-Irtysh region played the important role in the fate of the Eneolithic society. Moisture during the second half of the Atlantic played a role in the transition of the population to a mixed economy with a dominant breeding. In general, this is due to the crisis of valley semi-settled way of life (based on fishing and hunting) due to the cooling, water-logging of the valleys, floodplains, raising of the water level in rivers and lakes.

The experience of the Neolithic population by the domestication of animals in times of crisis and in the awarding of new forms of natural and environmental conditions was the basis for the formation of a new multi-structural, specialized, extensive type of economy. This form of management could emerge only with the specific climate, landscape and soil and water conditions. This steppe territory is characterized by such a combination - the steppes of Southern Trans-Urals, Kazakhstan, Western Siberia. There are favorable conditions for a productive economy with sedentary life. Settlements, sites, places of sites and different types of artifacts are formed as material subbase - which archaeologists are often taken out of historical context, I believe that within the region was inhabited by populations that are close to each other in terms of cultural and archaeological, and perhaps ethnically. The latter would be more likely for people who left archaeological sites linking into a single economic

and territorial structure. BC can be scheduled to the limits of Ishim-Pritobol, the second – in the areas of the Southern Trans-Urals, the third – in the area of Pavlodar and Ust-Kamenogorsk on the left bank of the Irtysh, including possibly the eastern area of Central Kazakhstan. The total area is 680,000 square km, lies within the following coordinates: 48 ... 53 degrees. sh. and 58 ... 80 degrees. etc.

In the west of the researched region the sites and settlements are concentrated on the tributaries of the Urals, and Karaganka and Utyaganki. In the materials of the collection there are tools and pottery not only of Botai type, but Surdandinsk-Kysykulsk. This area will be the western boundary of the BC. On the southwest the border passes along the river. Urals, then the rivers Irgiz and Turgay and the other rises in the north-east, connecting with Ust-Kamenogorsk, Priirtyshye. In the north-west the border passes from the river Utyaganki through Sintashta to Kurtaly-Kurgan, then through Petropavlovsk Ishim, further to the south-east across Pavlodar Priirtysh to Ust-Kamenogorsk. It should be noted that the operation of allocated cultures could be asynchronously, but the presence of certain genetic or cultural ties.

Unfortunately up to the present, not all areas of the Ural-Irtysh interfluves are studied quite evenly. Most informative area of Ishim and Tobol, less – Southern Urals and Irtysh

However, the study of material from the Ishim give rise to project certain regularities of the surrounding area of the Zauralye and the Irtysh entering in a single natural and historic region.

In a single territorial economic structure of Ishim and Tobol include the following sites: in Kokshetau area year-round long-term settlement of Botai, Roshinsky, Krasny Yar, Vasilkovka, Kenetkel, in Petropavlovsk Ishim - Sergeevka, Balandin. In Tobol, Ubagane, Tersakane, Thurgau and the lakes of Pritobol – the sites are studied by V.N. Loginov and T.M. Potemkin. On the left bank of Urals in this structure combined settlements in Utyagank, perhaps Surandy VIII, the sites of Turgai type of Eastern Orenburg. The eastern Irtysh structure consists of the village. Ust-Narym (Eneolithic layer), the sites are in the lake of Celente, Tengiz, rivers of Selety.

Comparing the artifacts, I came to the conclusion that the greatest similarity in the inventory and ceramics observed in isolated groups or territorial-economic structures. The degree of similarity between the three groups for inventory and ceramics is different. If the

Picture 17. Stone handiwork (a, b, c)

cond BC reflects a common underlying cause, located in the cultural and ethnic ties with the same order cultures. Offer two versions of the model BC and it reflects the quality of the development of archeology in the region, as well as extends the alternative solutions in the reconstruction of history.

In this regard, it is interesting to note that this logic research has led to the creation by specialists of Volga model of eneolithic era through the nomination of several territory-chronologically sections – mariupulsk, Khvalin, ancient yamna. Moreover, the union of the historical and cultural area occurred with the accumulation of material through the allocation of certain cultures – Samara, Khvalynsk etc.

Middle and lower Povolozhe and the Northern Caspian is, I think, as a single region in terms of the structure of the interaction of the environment and society, and external shocks were experienced by the Dnieper, the Northern Caucasus, the Eastern Trans-Urals. Any environmentally homogeneous region will be in relation to the adjacent intermediate territory, and will combine self features and elements of innovation neighbors. N.Ya Merpert paid enough attention to the problem of cross-cultural steppe and steppe zones. The interaction was shown, according to the N.Ya Merpert through diffusion of production skills and cultural traditions, population growth, tribal segmentation and mutual assimilation.

On this basis, I chose the second variant of the model of Botai culture.

So, in the Ural-Irtysh interfluve in the Eneolithic period the mobile historical and cultural area is reconstructed as "Ural-Irtysh". It stands out, in varying degrees of argument, three cultures from west to east - Surtandinsk, Botai, Ust-Narymsk. Each of them had a specificity connecting with the border contacts of other cultures and regions.

Obviously, the population, carriers of Surtandinsk culture interacted with population of Zauralye in the north-east and the population of the southern Urals and the Caspian Sea. It is possible that many of the objects in the Urals were remained from Surtandinsk population.

Ust-Narymsk culture interacted with Botai, Ekaterinovsk and Eneolithic culture of Altai and Kuznetsk Basin. BC connection defined by intermediate position between Surtandinsk and Ust-Naryn cultures, as well as kelteminarsk at its later stages. In the northern zone there were not the close contacts, apparently, that defined by many historical and natural environmental factors. As specialists of Siberian archaeology showed

f

g

Picture 18. Art (a-g)

Picture 19. Ornament middle phalanges of horses

Picture 20. A ridged stamp

Picture 21. The veterinarian appliance from the bird cylindrical bones

the communications of the Eneolithic early bronze population of forest zone of Eurasia took place in the east-west direction, without going beyond the border of the forest and forest-steppe. It affects probably traditionalism of life styles of forest hunters and fishermen, as well as the centrifugal trends in cultural genesis of the ancient peoples of the area.

In terms of these facts, we can conclude that from the beginning of the Eneolithic to the Ural-Irtysh interflaves and from the certain regions form a settled, in the frame of inhabitation zone, diversified with a dominant horse breeding of economic-cultural type. Under the zone of habitation it is understood as the mined in the economic operation of the steppe area associated with hydrographic network, provided with the availability of vertical zoning of vegetation. Habitat area was unified as a system of ecological niches and sociosystem. Functioning of the economic zone was wider than zone of habitats fauna. If, for example, zone of horse habitat in a herd keeping makes 150 ... 200 km, the area of movement of livestock could reach 500 km in radius.

The sharp aridization in the region at the end of III and the beginning of the II millennium created a crisis of ecological niches. A sharp reduction in the number of horses contributed to the social factor. The natural balance was disturbed between the growth of cattle stock and consumption of horse meat. The formed ECT decomposes. Society suffers decline. As a consequence of extremality starts migration of the population, are trying to maintain their traditional ECT, the closed ecological niches (Southern Urals, East Kazakhstan, Altai, Minusinsk Basin). Another part of the population was forced to descend into the valley of the rivers, to redirect farm on Assignment form. In XVIII-XVI centuries B.C.E. this population was included as a substrate in Andronoid culture.

References

1. Kadyrbayev and others. Farm of Kazakhs at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. – Alma-Ata: Nauka, 1980. – 323 p.
2. Levshin A. Description of the Kirghiz- Kaisak steppes and hordes. – St. Petersburg, 1832. – Part 1. – P. 202-214.
3. Masanov E.A. Homemade crafts of Kazakh people in the II part of XIX – the early XX centuries. B.C. E.: Author. dis. ... Candidate. hist. Science. – Moscow, 1958. – 22 p.
4. Masanov N.E. Problems of social and economic history of Kazakhstan, at the turn of XVIII-XIX centuries. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 175 p.
5. Rybalov S.G. Report on the visit to Kyrgyzstan in the summer of 1896. on behalf of the Imperial Geographical Society // Living Antiquity. – St. Petersburg, 1897.
6. Schmidt J.F. Essay of Kirghiz steppes in the south of the Ural-Irtysh watershed in the Akmola region // notes from the Imperial Russian Geographical Society. – Omsk, 1894. Prince. XVI. No. II. – P. 125-127.
7. Averkiyeva Y.P. Indians of the Northern America. From tribal society to class. – Moscow, 1974.
8. Babajanov M.S. Horses and their testing in the Inner Horde // Journal of horse breeding. – M., 1871. – Number 5. – P. 29-31.
9. Gryaznov M.P. Stages of development of the economy of Kazakhstan and the pastoral tribes of southern Siberia in the Bronze // – Xiao. 1957.– T. 26.– P. 21-24.
10. V.A. Dolgorukov. Guide to the whole of Siberia. № UP. – Tomsk: Tomsk State University in 1985. – P. 3-15.
11. Kravtsov G.V. Report on the trip in the Kirghiz steppes of European and Asiatic Russia in 1872-1874 years. // – St. Petersburg, 1877.– P. 189-210.
12. Kozhamkulov B.S. Holocene ungulate fauna of Kazakhstan // History biogeocenoses USSR in the Holocene. – Moscow, 1976. – P. 260-267.
13. Kuzmina E.E. Addition of herders in the steppes of Eurasia and the reconstruction of the social fabric of the ancient pastoral tribes // Proceedings of the house and the social order of the tribes of the Southern Urals. – Ufa: Izd BFAN USSR 1981. – P. 23-42.
14. Matyushin G.N. About the time of the formation of the producing economy in the Urals // – XIA, 1981. – № 165. – P. 23-28.
15. K.F. Smirnov Archaeological evidence of ancient horsemen of Volga-Ural steppes // SA, – Moscow: 1961. – Number 1. – P. 46-48.
16. Schnirelmann V.A. Some of the origin and spread of animal // – SA. – 1974. – Number 3. – P. 41-51.
17. Pallas A. S.Journey to the different provinces of the Russian Empire // – St. Petersburg. 1773 ... 1778. – Part 1. – P. 471–179.
18. Gavrilyuk N.A. Food of steppe Scythians // – SA. – 1987. – Number 1. – P. 21-35.
19. Gryaznov M.P. Stages of development of the economy of Kazakhstan and the pastoral tribes of southern Siberia in the Bronze //–Xiao. 1957. – T. 26. – P. 21-24.
20. Krasnov Y.A. // S.A. 1984. – Number 2.– P. 251 ... 256. -Rec. of the book.: Schnirelmann V.A. Origin of livestock. – 1980. – 334 p.
21. Krupnik I.I. Classification of methods for the study and nature of food systems // Actual problems of ethnography. –Moscow, 1973. – P. 11-14.
22. S.I. Rudenko. The form of the herdsmen and nomads // Proceedings of the ethnography. No. 1. – L., 1961. – P. 4-6
23. V.P. Shilov. Models of herders in the steppes of Eurasia Eneolithic and Early Bronze Age. // SA. – 1975. – Number 1. – P. 5–17.
24. Golsten V.V. To the problem of ancient cattle breeding. USSR // Origin of domestic animals. – L., 1933. – No. 1. – 89 p.
25. Bogolyubskiy S.N. Ways to master the evolution of domestic animals // Problems of the origin of animals. – M, L., 1940. – V.1 p. – P. 126-145.
26. Beken Sh. The role in the spread of the Eurasian steppe horse // Problems of Archaeology of the Eurasian steppe. – Kemerovo: Kemerovo State University Publishing House, 1984. – P. 9-15.
27. Bogdanov E.A. Origin of domestic animals. – Moscow, 1913. – 283 p.
28. Shakhmatov V.F. Kazakh nomadic pastoralist community. – Alma-Ata, 1964. – 168 p.
29. M.F. Kosarev. On the history of the relationship between man and nature in Western Siberia // Anthropogenic factors in the development of modern ecosystems. – 1981. – P. 22-36.
30. Merpert N.Y. About ancient tribal unions herders of the steppes of Eastern Europe // Problems of Soviet archeology. – 1978. – P. 55-63.
31. Akishev K.A. Equestrian nomads of ancient Kazakhstan // Interaction of nomadic cultures and ancient civilizations / Proc. Reports. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – P. 11-12.
32. Witt VO Horses of the Ancient East // horse breeds in Central Asia. – Moscow, 1937. – P. 11-26.
33. Tsalkin V.I. To the knowledge of horses from the mounds of the Altai // MIA, – № 24. – Moscow, 1952. Dobrosmyslov A. Pastoralism in Turgay region. – Orenburg, 1885. – 220 p.
34. Bibikova V.I. The study of the earliest domestic horses of Eastern Europe Bulletin MRIP, Dep. biologist. 1970. – T. 75. – No. 5. – P. 118-126.
35. Bogolyubskii S.N. Origin and transformation of domestic animals. – M., 1959. – 160 p.
36. Brauner A.A. On the natural science and especially skeletal survey of domestic animals in USSR and adjacent areas // Problems of the origin of animals. – L., 1983. – No. 1. – 113 p.
37. P.S. Dubyagin. New materials of Neolithic-Bronze from the northern Caspian // Volga-Ural steppe and forest steppe in the early metal. – Kuibyshev: Univ of NAMIC, 1982. – P. 95-134.
38. Kovalev V.T., Varankin N.V. The relation of Koshkinsky and boborykinskih complexes (based on the settlement on the banks of the lake at the Andronovo Tyumen) // – SA. – 1984. – Number 1. – P. 144-159.
39. Alexander Petrov. Stone Age sites in the steppe Priirtyshye // Ethnic and cultural phenomenon in Western Siberia. – Tomsk: Tomsk State University in 1978. – P. 5-16.
40. Samashev Z.S., J.A. Sher. Indo-European mythological themes of the Central Asia // Interaction of nomadic cultures and ancient civilizations / Proc. Symp. /– Alma-Ata: Acad. Science, 1983., S.A. Semenov. 7. – P. 121-122.
41. Vasiliyev I.B, Matveyeva G.I. Settlement and burial ground at vil. Syezhee // Essays on the history and culture of the Volga / – Kuibyshev: Publishing House of the State University, 1976. – No. 2. – P. 73-96.

Зайнолла САМАСHEB (Астана/Қазақстан)

А.Х.Марғұлан атындағы Археология институты Астана қаласы филиалының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы. Германия археологиялық қоғамының корреспондент-мүшесі. Еуразияның археологиясы мен көне өнері бойынша 300-ден аса басылымның, 26 монографияның авторы.

Zainolla SAMASHEV (Astana/Kazakhstan)

He is main researcher of the branch of A.H.Margulan Archaeology Institute in Astana, Doctor of History, corresponding member of German Archaeological Society. Z.Samashev is the author of 300 articles, author and co-author of 26 monographs on archeology and ancient Eurasian art.

КОНЬ В РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВОЙ ПРАКТИКЕ У ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСКОГО АЛТАЯ

Мақалада Қазақ Алтайы Берел қорымы обаларындағы көшпелі элитаның жерлеу ғұрпы бойынша жылқыларды көмудің жалпы сипаттамасы берілген, оның ерекшелігі және б.з. д. IV-III ғасырлардағы көшпелі қоғамның әлеуметтік стратификациясы контекстіндегі әдет-ғұрыптың өзгерісі жайлы мәліметтер анықталған. Сондай-ақ ағаштан жасалған түйіндік пен түрлі салпыншақтармен безендірілген, аса көп қолданылмаған және тек жерлеу ғұрпы мен еске түсіруге арналып дайындалған атәбзелдеріне талдау жасалған.

The present article suggests general characteristics of horses accompanying the burials of representatives of nomad jet set in kurgans of Kazakhstani Altai necropolis. Moreover, some peculiarities and position in traditions in the context of social stratification of nomad society in IV-III AD were mentioned. The analysis of harness which was decorated with different wooden buckles and plates are designed especially for funeral ceremonies and not used in everyday life.

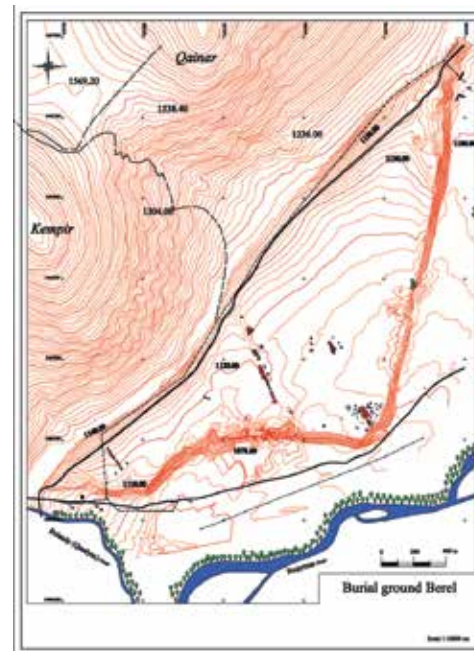
Одним из интереснейших археологических памятников на территории Казахстана, характеризующих высокий уровень развития «конно-кочевой цивилизации» в IV–III вв. до н.э. в Евразийском поясе степей, является комплекс, расположенный у с. Берел Катонкарагайского района Восточно-Казахстанской области, на третьей надпойменной террасе в живописной высокогорной долине, на абсолютной высоте 1120 м. Долина реки Бухтарма ограничена горными реками Ак Берел (Акбулкак), Буланты (Сохатушка), впадающими в нее. С восточной и западной сторон она замкнута горами, склоны которых покрыты смешанным лесом (береза, осина, лиственница, пихта, ель) и луговыми

травами. В долине сохранились следы растущей когда-то лиственницы и березы.

Памятник получил всемирную известность благодаря найденным там захоронениям кочевой знати и высокохудожественным изделиям, выполненным в особой манере, свойственной искусству ранних кочевников, в так называемом зверином стиле. Здесь, благодаря формированию в ряде случаев линзы мерзлоты, хорошо сохранились одежда, конское снаряжение, предметы из дерева и текстиля, деревянная посуда, изделия из кожи, войлока. Вследствие этого и высокой информативности получаемого материала, археологический материал из курганов Казахского Алтая приобрел особую

1. Панорама Береля

2. План некрополя Берел

уникальность и предоставил редкую возможность изучения древней истории в контексте проблем преемственности. В данном случае мы концентрируем внимание на характеристике материалов, связанных с древним коневодством.

С 1998 года по настоящее время в курганах Береля зафиксировано около 80 сопроводительных захоронений лошадей с комплектом снаряжений – седла и его периферии, которые во многих случаях были украшены высокохудожественными бляшками и различными подвесками. В одном «царском»

кургане захоронены 17 лошадей, в другом – 13, в третьем – 10, но нет ни одного кургана, где не было присутствия этого животного в качестве основного атрибута ритуала перехода в инобытие.

Прежде всего, на могильнике Берел визуально по параметрам и сложности конструкции и архитектурного облика выделяются курганы-доминанты, средние и малые, которые дифференцируются и по набору престижных вещей (например, штандарт, плеть, маскированные «рогатые» кони и др. вещи-индикаторы), что красноречиво свидетельствует об

иерархической структурированности самой элиты общества древних кочевников (верховные правители-«цари», вожди и жрецы; высшая аристократия из представителей правящей династии; полководцы, герои, чиновники разных рангов и др.). Такая сложная система регламентации характерна не только для пазырыкского общества, но и для всех кочевнических культур Евразии [1, 236]. Это зафиксировано, в частности, в погребальной практике скифов Северного Причерноморья.

Забегая вперед, отметим, что здесь два кургана, расположенных на ключевых точках могильного поля несколько изолированно, могут быть причислены к так называемым «царским» по размерам и сложности наземных и внутримогильных конструкций, количеству сопогребенных коней (17 и 13, соответственно), наличием вещей-индикаторов для высших лиц (например, штандарт в виде скульптуры грифона) и др. Действительно, высший социальный ранг умершего предполагает адекватное число и качество погребальных символов по сравнению с остальными членами социума.

Если лошадь является одним из главных показателей социального ранга, то Берельские курганы окажутся на более выгодном положении по сравнению с памятниками пазырыкского времени Центрального и Восточного Алтая, а также Укока. Например, количество сопогребенных лошадей в Башадарском кургане 2, Пазырыке-3 и -4 – по четырнадцать, в Пазырыке-1 – десять, Пазырыке-5 – девять, Туэкта-1, -2 – по восемь, в Ак-Алахе-3 – шесть.

В кургане, где был погребен один из «царей» кочевого государственного образования, было захоронено 13 лошадей. Животные были уложены в два яруса: в нижнем расположено 7 коней, в верхнем – 6; на брюхе и на боку, с подогнутыми ногами, головами на ССВ. Ярусы с лошадьми были отделены друг от друга двумя чередующимися слоями бересты и курильского чая. Лошади были взнузданы и оседланы, головы некоторых из них – украшены масками, увенчанными рогами горного козла.

В другом кургане, расположенном рядом, лошади были уложены в три ряда на живот с подогнутыми ногами, головой на северо-восток. Они были взнузданы и оседланы. Первая лошадь, голова которой загибалась за северный угол сруба, была покрыта маской, увенчанной деревянными моделями рогов горного козла.

Согласно остеометрическим исследованиям останков лошадей, все они относятся к азиатской

форме, для которой характерны короткий протокон; их возраст колеблется от 10–12 до 18–19 лет, имеют высоту в холке от 136 до 152 см, то есть относятся к средним и рослым, полутонконогим и среднеогим лошадям. Как полагают специалисты, многие анатомо-морфологические особенности строения (хорошо развитые элементы костей конечностей, рост, низконогость и т.д.) имеют большое сходство во внешнем облике берельских лошадей и лошадей казахской породы – жабы.

Морфологические, патоморфологические и ультраструктурные исследования сохранившихся органов и тканей лошадей из кургана № 11 дали очень интересные результаты. Проведено изучение гематологических и цитологических показателей крови и ультраструктурные изменения форменных элементов и выявлен феномен их превращения в костную ткань. Хорошо сохранились органы брюшной полости, толстые и тонкие отделы кишечника, сальник и пристеночный жир толщиной 6–7 см, кровеносные сосуды в мягких тканях, местами кожа, волосяной покров, гривы.

В содержимом толстого отдела кишечника, наряду с очень хорошей сохранностью в исходном состоянии зеленой кормовой массы, также установлено наличие яйца стронгилят – возбудителя паразитарной болезни у лошадей [2, 238].

Уникальные условия сохранения берельских лошадей позволили провести палинологический анализ содержимого их пищеварительного тракта и установить сезон захоронения. При отмывании содержимого пищеварительного тракта не было выявлено плодов и семян, пригодных для определения, но были обнаружены остатки хвоинок, фрагменты стеблей злаков, волокна луба. Было изучено два палинокомплекса. Для палинокомплекса А установлено незначительное число пыльцевых зерен. В основном это пыльца *Pinus sibirica*, *Larix* sp., *Betula* sp., *Betula rotundifolia* Spach., *Alnus* sp., *Berberis* sp., *Artemisia sericea* Web., пыльца представителей семейств *Poaceae*, *Chenopodiaceae*, а также споры папоротников, мхов, плаунов.

В палинокомплексе В пыльцы много, она хорошей сохранности, заметно увеличивается видовое разнообразие, встречаются отдельные пыльники, фрагменты кутикулы листьев. Установлены единичные пыльцевые зерна хвойных (*Pinus* sp., *Larix* sp., *Abies* sp.), сережкоцветных (*Betula* sp.). Основу комплекса составляет пыльца травянистых рас-

тений из семейств Poaceae, Asteraceae (представители родов *Serratula* sp., *Sonchus* sp., *Taraxacum* sp., *Artemisia* sp.), Chenopodiaceae, Convolvulaceae, Geraniaceae, Caryophyllaceae, Saxifragaaceae (*Saxifraga* sp.), Rosaceae.

Сроки цветения алтайских растений, пыльца которых представлена в палинокомплексах, приходятся на июнь-июль. По предварительному заключению палинологов, захоронение было произведено именно в этот отрезок времени. Различия в составах палинокомплексов, возможно, связаны с различиями кормовых угодий горных пастбищ, которые обусловлены вертикальной зональностью растительного покрова. В то же время мы не исключаем, что изменение в составе растительного компонента пищеварительного тракта лошадей связано с условиями сохранности (нижний ярус животных сохранился лучше, чем верхний). Береста и курильский чай, выявленные в могиле, благодаря антисептическим свойствам и наличию дубильных веществ, вероятно, применялись для герметизации и консервации погребений.

Что касается снаряжения, то уздечный набор берельских лошадей традиционен, включает суголовный, налобный и намордный ремни, обильно декорированные различными подвесками, бляшками, развилками и другими, выполненными в основном в виде зооморфных образов, дополненных растительными мотивами.

Как свидетельствуют трасологические наблюдения, все предметы конского убранства, происходящие из Берельских курганов, были изготовлены исключительно для сопроводительного захоронения и не содержали следы использования в реальной жизни. Все эти изделия: бляхи, псалии, подвески, разделители ремней и другие украшались резными узорами и покрывались золотой фольгой, иногда оловом и киноварью. Эти высокохудожественные изделия выполнены в особой манере, свойственной искусству ранних кочевников, в так называемом зверином стиле. Особенность этого стиля заключается в том, что при помощи образов определенных животных – кошачьих хищников, оленей, коней, орлов, рыб, волков, верблюдов, кабанов, горных козлов и баранов, зайцев и фантастических животных, а также сцен терзаний, передавалось представление об окружающем мире. С помощью этих образов человеку, коню, оружию, посуде передавались качества изображаемых животных.

В двух курганах Береля пока обнаружено более десяти остатков седла. По конструктивным особенностям берельские образцы, безусловно, относятся к седлам классического пазырыкского типа: имели периферии в виде нагрудных и подхвостных ремней, войлочную покрывку с различными подвесками, нередко украшенную великолепными аппликациями, изображающими сцены терзаний или шествия фантастических существ – существ с пятнистым туловищем кошачьего хищника (барса?), человеческим лицом, рогами горного козла и крыльями. Они крепились с помощью одной подпруги, которая застегивалась костяной (или роговой) пряжкой или простым узлом. Костяные пряжки подпруг различны по форме и расположению функциональных деталей – отростком-носиком. Некоторые берельские седла имеют деревянные (иногда роговые) дужки-обрамления передних и задних луков.

Седло, близкое по конструкции (но, не тождественное) пазырыкским, происходит из погребения в Субаши в Синьцзяне. Это позволяет, в контексте многочисленных находок «пазырыкского облика» с мумифицированными останками людей в пустынях Турфана и Тарима, ставить вопрос о значительном расширении восточного ареала пазырыкской культуры. Есть основание предполагать, что в эти труднодоступные и неблагоприятные для жизне-

деятельности людей, особенно кочевников, часть населения Алтайского субрегиона попала после разгрома государства юечжей войсками Модэ шаньюя.

Точно такие же, как из Субаши, седла кочевнического (более узко – пазырыкского) типа, судя по терракотовым фигурам, использовались в кавалерии Цинь Шихуанди. Не исключено, что эти глиняные модели могли изображать в обобщенном виде и корпус воинов-наемников из кочевой среды Алтая, служивших в период объединительных войн 228–210 гг. до н.э. в составе циньской армии со своим конем, вооружением и амуницией.

Вполне вероятно, что исходная форма мягких седел изобретена в среде создателей пазырыкской археологической культуры на Алтае не позже V в. до н.э. и распространилась по всей степной Евразии, подвергаясь, естественно, модификации. Поэтому исходный тип мягких седел, можно было бы назвать пазырыкским (а не скифским вообще), выделив при этом восточный – «субашинский» и западный – «чертомлыкский» варианты.

Отметим, что дальнейшая его модификация, появление жесткой конструкции образцов, возможно, происходило в сарматской этнокультурной среде, в расширительном понимании содержания этого этнонима, в связи с изменением тактики конного боя, формированием тяжеловооруженной конни-

цы и при взаимодействии с оседлыми народами [3, 86–87], в конце I тыс. до н.э. или на рубеже эр, о чем свидетельствуют и некоторые изобразительные материалы [4, 229]. В.П.Никоноров, анализируя вопрос о появлении «рогатых» седел у парфян полагает, что они могли быть изобретены в среде среднеазиатских кочевников и попали в Парфию вместе с апарнами-дахами [5, 115–116].

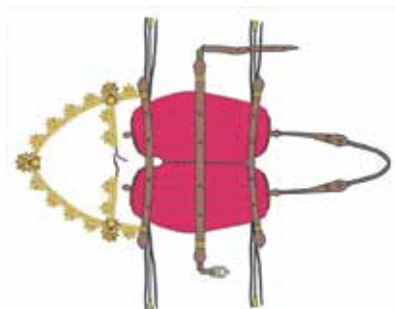
Из разных курганов Береля происходят статки кнутовищ, в том числе с фигурными головками фантастических зверей и обернутые золотой фольгой. Исходя из исключительной важности различных функций плети (камча, нагайка, кнут, бич) и особой сигнифики, помещали, в основном, в элитные погребения как вещь-индикатор, символ власти. Формально плеть относится к числу вспомогательных элементов конского снаряжения, используемая для управления этим животным, при верховой езде, но обладает повышенным семиотическим значением и, поэтому, занимает особое место в классификационном ряду предметов материальной культуры номадов. Военная функция плети как оружие защиты или нападения также широко известна. Отметим, что в силу универсальности функции плети, во многих ситуациях актуализируется именно ее знаковость. В известной скифской легенде о покорении скифами потомков своих бывших рабов от

своих же жен, на первый план выступает не столько сила кнута как оружия, а его значение как символа их бывшего могущества, социального превосходства, которое квалифицируется выше силы оружия (при обычном оружии – скифы равны с рабами, а с сакральным кнутом в руках – владыки рабов). Если обратиться к этнографии, то имеется немало примеров, связанных с сакральным значением камшы-плети, например, в кочевом обществе казахов, которые помогут раскрыть смысловую нагрузку в социальном, военном, этико-правовом, религиозно-философском и другом аспектах [6, 66–67].

Конская маска, нагривник, нахольник, чехол для хвоста и фигурная стрижка гривы или хвоста – относятся к разряду иррациональных, с точки зрения прагматики категорий вещей, используемых только при проведении ритуально-обрядовых действий. Одевание парадных коней вождя в маски с деревянными скульптурами в виде рогов горного козла, выявленное в материалах кургана, маркирует очень сложное и глубокое смысловое явление, значение которого выходит далеко за рамки обычного декоративно-прикладного назначения подобных изделий. «Преображенные» реальными или фантастическими образами животные – «кони-грифоны», «кони-муфлоны», «кони-барсы» являлись системообразующими элементами сложного обряда «пере-

хода» и олицетворяли тотемы некоторых родоплеменных структур кочевого общества.

Культ коня, возникший еще в седой древности, связан прежде всего с особой ролью этого животного в системе жизнеобеспечения и жизнедеятельности, поэтому сложные и многоступенчатые ритуалы и обряды (в том числе и переходного цикла) вырабатывались в течение нескольких тысячелетий и занимали значительное место в системе религиозно-мифологических представлений у номадических народов вплоть до этнографической современности.

Сравнительный анализ вещевого комплекса древних кочевников с материалами по этнографии казахов алтайского региона с целью выявления архаических элементов также указывает на преемственность в развитии материальной культуры, в частности, в технологии деревообработки, войлочно-ковровых изделий, орнаментального искусства, а также в системе жизнеобеспечения, ведении скотоводческого хозяйства и адаптации к природно-экологической нише. Например, в войлочно-ковровых изделиях казахов Алтая – на сырмаках, тускизах и других – наблюдается тот же принцип цветовых предпочтений, который зафиксирован на материалах древних кочевников.

Особого внимания заслуживают украшения конского снаряжения из рога благородного оленя. В одном случае зафиксированы остатки сосуда из рога яка.

Культурная преемственность между древними кочевниками и современным казахским этносом достаточно ярко проявляется в сфере духовности – в реликтах домусульманских обрядов и верований, традиций создания эпических сказаний, мифотворчестве, выработке системных знаний и взглядов на окружающий мир и т.д.

Пространственно-ландшафтные условия и микротопографическая структура планировки курганных групп и цепочек, усложненная конструкция доминирующих объектов и система примыкающих к ним внекурганных сооружений, богатство и роскошь погребения, стремление сохранить нетленным тело умершего и др. – свидетельствуют в пользу того, что Берельский могильник являлся своеобразным святилищем, местом захоронения верховных правителей и знати кочевого общества.

Наличие на некрополе Берель крупных курганов, соотношение его с другими некрополями

Алтая, содержащими «царские» погребения, позволяют предположить, что здесь на протяжении всего I тыс. до н.э., и особенно во второй его половине, существовал один из важнейших центров,

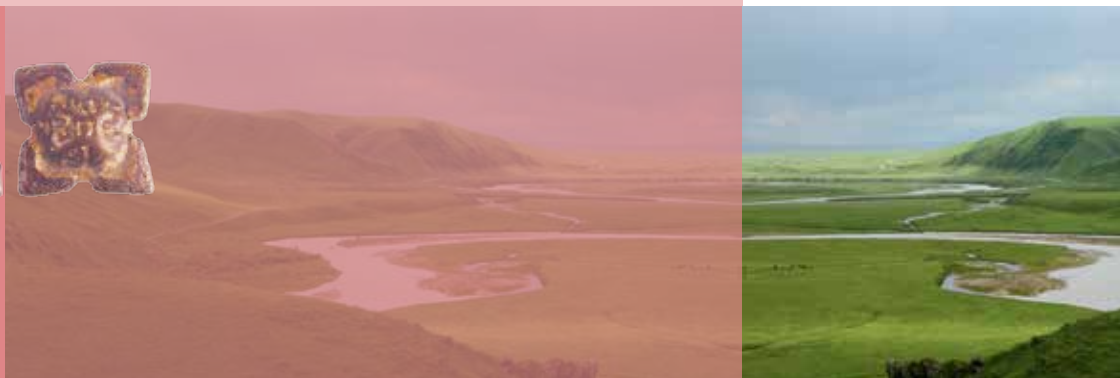
своеобразный геррос древних кочевых народов, отождествляемых многими исследователями с геродотовскими грифами, «стерегущими золото», «аримаспами», «аргиппеями» и другими.

Литература

1. Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 с.
2. Кашкинбаев К. А., Самашев З. Лошади древних кочевников Казахского Алтая. – Алматы: ТОО «Археология», 2005. – 138 с.
3. Горончаровский В. А. Седло в комплексе снаряжения верхового коня на Боспоре первых веков н. э. // Роль ахалтекинського коня в формуванні світового коннозаводства. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Ашхабад, 2001. – С. 86-87.
4. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. – СПб.: Нестор-История, 2010. – 328 с.
5. Никоноров В.П. Парфянские седла // Роль ахалтекинського коня в формуванні світового коннозаводства. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Ашхабад, 2001. – С.115-116.
6. Жетибаев Ж., Самашев З. Камшы (плеть) в искусстве и мифологии казахов (по мотивам адаевских граффити) // Наскальное искусство Азии. Вып.1. – Кемерово, 1995. – С. 66–67.

Али Аббас ЧЫНАР (Мұғла/Түркия)

Мұғла университеті қазіргі түркі диалектілері және әдебиеті бөлімі директорының орынбасары, доктор, әдебиеттанушы. Түркі әлеміне қатысты жазылған көптеген ғылыми еңбектің авторы.

Ali Abbas CHINAR (Mugla/Turkey)

Dr. Ali Abbas Chinar is Deputy director of the Department of Modern Turkic dialects and Literature of Mugla University. He is an expert in literature, Assistant Professor, the author of numerous scientific works in the field of the Turkic world.

TÜRK AT KÜLTÜRÜNÜN DİVANU LÜGATİ'T-TÜRK'TEKİ GÖRÜNÜM

Мақала түркілердің жылқы мәдениетіне арналған. Автор түркі халықтарының өміріндегі жылқының рөлі мен маңызын, онымен байланысты әдет-ғұрыптардың мәнін анықтайды.

The paper is devoted to the horse culture of the Turkic people. The role and the significance of horse in the life of the Turks and the meaning of customs associated with the horse are revealed by the author.

Kaşgarlı'nın belirttiği üzere "At Türk'ün kanadır. DLT'te (I, 34) "kuş kanatın er atın" biçiminde bir sav geçiyor ki bu kuş nasıl kanatsız olmazsa, er de atsız düşünülemez anlamında kullanılıyor. Atın gerekliliği Alp Er Tunga'ya göre, ay gök için ne ise at da er için o kadar gereklidir. At Türk kültüründe kutsal kabul edilmiş olan hayvanların başında gelir. Türklerin içinde yer aldıkları ilk kültür ve medeniyet dairesinde ıduk (kutsal) olan at, bu yapısını İslâmiyetin kabulünden sonra da sürdürmüştür.

Esas konumuza girmeden önce Türklerde at ve at kültürünün boyutları üyelerinde kısaca duracak, daha sonra Kaşgarlı'nın DLT'te vermiş olduğu maddelerden hareketle at kültürünün Türklerdeki yerini yorumlayacağız. Bu yorumu yaparken kesinlikle subjektif davranmadık, elimizde belgeler vardı.

«Türklerde At ve Atçılık (Çınar 1993)" kitabımızda da konuyu ele almıştık. Ancak, Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerin bir bütün halinde ortaya konulması ve tartışılmasında yarar vardı. Zira günümüz Türk toplumlarının ata göstermiş oldukları sevgi ve saygının, duymuş oldukları mutluluğun kültürel kökenini verecek, Türk kültür tarihine de katkımız olacaktı. Önümüzde bir hazine vardı: Divanu Lügati't-Türk [1].

Esasen, Divan'ı değerlendirmeden, Türklerde at kültürünün tarihini, fonksiyonunu, yapısını vermek de eksiklidir. Türk kültürünü anlayabilmek, at ve atlı kültürün bu kültür içindeki yerini ve rolünü de iyi kavramakla mümkündür. Türklerin meydana getirdiği kültür ve medeniyetin ilk döneminde at, merkezi bir rol oynamıştır. Atın binek hayvanı olarak ehlileştirilmesi, pratik ve süratli oluşu, geniş ufuklara hükmetme fik-

rini pekiştirmiştir. Atlı-göçebe kültür ve medeniyeti olarak nitelendirilen Türk kültür ve medeniyetinin ilk döneminde; ordunun atlı birliklerden oluşturulduğu, yapılan savaşların atlı birliklerce gerçekleştirildiği, bulunabilen kaynaklardan anlaşılmaktadır. Köktürk yazıtlarında, Divanu Lügati't Türk'te bunun örnekleri bulunmaktadır.

Türk kültür tarihinde at, yalnızca binek hayvanı olarak değil, ekonomik değer olarak önemli role sahiptir. Giyinme, beslenme, barınma ve ticari bir mal olarak Türk insanının hayatında vazgeçilmez unsurlardan biridir. Siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel sebepler zamanla atın bir "kült" olarak yer almasına vesile olmuştur. Savaş düzenleri bile atların donlarına göre yapılmıştır. "At işler er öğünür" atasözü atın buradaki rolünü yansıtmaktadır. Atı çağının en ileri iletişim ve teknolojik aracı saymak mümkündür.

Türkçe; "at" kökünden türeme atım, atlamak, atılmak, atmak v.b. birçok kelime bulunmaktadır. Çin kaynakları Asya Hunlar'ının evcilleştirdiği "at"ın anlamını "daima bir güç ile sıçramaya istekli" olarak açıklamışlardır [2]. Gerçekten de atın dinamik yapısı göz önüne alındığında bu anlam ile "at" kökünden türetilen kelimelerin anlam itibarıyla birbirini tamamlayıcı unsur oldukları görülür.

Atın evcilleştirilmesi tarıma bağlı hayvancılığın kökleşmesini ve gelişmesini de sağlamıştır. Binek

hayvanı olarak kullanılması ise insanlık tarihini önemli bir kültür aşaması kazanmasına yol açmıştır. "Göçebe Türkler tarafından, en eski çağlardan beri yetiştirilen at, teknil kültüre veçhe veren en önemli âmildir. Atın ehlileştirilmesi olmadan eskiçağ ve erken ortaçağ'ın büyük ölçüdeki kavimler göçleri tasavvur dahi edilemezler." [3].

Atlı-göçebe kültür dairesinde at; yük, araba hayvanı olmaktan çok, binek hayvanıdır. Bu kültürde egemen olan unsur da biniciliktir. Başlangıçta geniş otlakları, yaylaları, su yollarını ve sürüleri bulmak, kollamak gibi çeşitli rollerle yüklenen at, askerî nitelik de kazanarak savaş atı tipine doğru gelişmiştir. Bu husus atlı-göçebe kültür döneminin alp tipine uygun düşmektedir. İslamî dönemde alp tipinin yerini gazi tipi almış, buna paralel olarak da gâzâ atı tipi gelişmiştir. Alp tipine bağlı olarak uçan, konuşan, kal ramana yardımcı olan alp tipi atlar, İslamî dönemde yerini gazi tipi atlara bırakmıştır. Tarih boyunca at, ekonomik gücün olduğu kadar askeri gücün de elde tutulmasının başlıca dayanağı olmuştur. Bunun için yakın tarihimize kadar, atlara özel bir önem verilmiştir.

At, binek hayvanı olarak ehlileştirildikten sonra, insanlara hareket serbestisi sağlamış, birbirinden habersiz yaşayan insan topluluklarının ilişki kurmalarına vesile olmuş, bu suretle de kültür alış-verişlerinin yaygınlaşmasına, medeniyetlerin gelişmesine etki eden bir varlık

Ahal Teke atı-Türkmenistan

Ahal Teke Türkmen atları

olarak tarihteki yerini almıştır. "Sığır, koyun ve at birçok Doğu ve Batılı yazarlara göre ilk defa Orta-Asya'da Türkistan'ın İran'a yakın bölgelerinde evcilleştirilmiştir. Genellikle bunun M.Ö. 8000 - 4000 yılları arasında olduğu kabul edilmektedir" (Erk 1978: 2).

Türklerin eski devirlerden beri kullanmış oldukları on iki hayvanlı takvime adını veren hayvanlardan biri olan at, DLT'te "yund" olarak geçmekte, Türklerin on ikili yıllardan birine "yund yılı" denildiği belirtilmektedir (III: 7)*. Kendini atıyla özgür hissedenden Türk insanı için at, vazgeçilmez değerlerden biri olmuştur. Üzerinde önemle durduğu avrat (eş) ve silah kavramıyla birlikte atın da adı geçer.

Divanu Lügati't-Türk'te dört ayaklı hayvanların genel bir adı vardır: Yılkı (III: 34). Bu ad, daha çok, at sürüsü anlamındadır. Atların ortak adı ise Yund olarak geçmektedir (III: 7). Bu ad, tek atı ya da sürüsünü ifade etmektedir. Atı ifade eden başka kelimeler de var: at, el, toruğ, köçüt. El kelimesinin birçok anlamı var. Atın da bu yapı içerisinde rolü olduğu anlaşılıyor.

Atta da yaşlı insanlarda olduğu gibi akıl, anlayış kabiliyeti var. (ök, I:48). Türklerin kışlak ve yaylaklara yaptıkları göçlerde en büyük yardımcıları yine at (köçüt) larıdır. (I:357, II:76).

Türklerin büyük at sürülerine sahip olduğu çeşitli belge ve bulguların ya-nında eski Çin kaynaklarının

* On iki hayvan; siçgan (siçan), ud (sığır), bars (pars), tavışgan (tavşan), tağuk (tavuk), yılan, yund (at), koy (koyun) biçin (maymun), it (köpek), lu (ejder) tonguz (domuz)'dur.

verdiği bilgilerden de anlaşılıyor (Eberhard 1940: 161-172). Bunun en belirgin ifadeleri DLT'te görülmektedir. Kanaatimce kısıraklar aygırlardan ayrı olarak güdülüyorlardı veya at sürüleri kısıraklardan oluşmaktaydı. "Öğürlendi" maddesinde (I: 292) verilen "yund öğürlendi" örneğinde, bunun at sürüsünün aygıra sahip olduğu anlamına geldiği belirtiliyor. Gerçi "yund" kelimesinin bütün at türlerine verilen ortak ad (III:7) olduğu biliniyor ama herhalde en çok kısıraklar için kullanılmaktaydı. Nitekim Türkiye Türkleri de "yund" kelimesini yüzyıllarca kısırak anlamında kullanmışlardır [4].

At sürülerinin güdülmesi, korunması, verimli vadilerde otlatılmaları ge-rekiyordu. Bir insanın bunu tek başına yapması mümkün değildi. Onun için yardımlaşma mekanizması kendiliğinden işliyordu. Atların kaçmaması, da-ğılmaması için sürekli gözetliyorlardı. Atların büyük bir bölümü sürü halinde, geniş otlaklarda, verimli vadilerde otlatılırken bir kısmı da binek ve yük hayvanı olarak sürülerden ayrı tutulmakta, yakın çevrede barındırılmaktaydılar. Bunlar kaçmamaları için bağlanıyorlardı. Sürüden ayrı tutulan atlar için ayrı bakım ve beslenme gerekiyordu. Gerekteğinde iğdiş (beçel) edilmekteydiler (I: 392). Atların yalınayak kalmasını (uldıdı) istemiyorlardı (I: 273). Tırnakları ve ayaklarının zarar görmemesi için nal vuruluyordu. Yem verme zamanı geldiğinde kişneyen (okradı, I: 275) atlara samanla kepeğin karıştırılması

Manas heykeli önünde Ali Abbas Çınar,
Talas-Kırgızistan

Araba atları –Türkiye

ve ıslatılmasıyla hazırlanan yemden (aşbar, I: 117) verilmekteydi. Bu yem, atın dişlerine zarar vermemesi, midesini yormaması ve hazminin kolay olması için özellikle ıslatılmaktadır (II: 310; yelpetti, II: 351 - 352). En çok tercih edilen yem arpadır (arpaladı, I: 296; kürt kürt, I: 343). Yemi az yiyen (sil) atlar bile, bu besleme teknikleri sonucu semirmektedirler. Ancak semirmeyi sağlayan tek unsur yem değildir. Bakım da gereklidir. Türkler bunun da bilincinde idiler. Terleyen, kirlenen atlarını temizliyor, tımar ediyorlardı [2]. Yaşlanan atlara, yük vurmuyor, bırakıyorlardı. Bunlara adhma veya idhınçu yılık deniyordu. Bu işten dolayı sahibinin hizmetinde bulunan atın salıverilme zamanı geldiğinde, salıveriyorlardı (boş at). Idhuk (kutlu) olan atlar da boş bırakılıyorlardı. Ancak bu atlar, sahibinin söz verdiği bir adak için saklanır, hiçbir iş için kullanılmazlardı [2]. Özellikle besledikleri, bakımını yaptıkları atları Çinlilere ipek kumaş karşılığı olarak veriyorlardı. DLT’de geçen bazı maddeler de Türklerin at alım (alsadı, I: 278) ve satımı (satsadı, III: 284) yaptıklarını gösteriyor. Bu bazen bir mal ile değişim şeklinde (bergü, I: 427), bazen de doğrudan doğruya bedelini peşin olarak ödemek şeklinde gerçekleştirmiş (ötki, I: 128). At karşılığında köle satın almak da mümkün (toruğ, I: 373-374). Ancak bu alışverişlerde şiddetli pazarlıklar da yapılıyor. Alıcı, atın değerini pahalı görürse (kızlandı, II: 251), pazarlık ediyor ve satıcının istediği değerlerden daha düşük bir değer vererek fiyatından indirim yapabiliyor (bukurdu, II: 82 - 83) [2].

DLT’te muhteşem bir atlı savaş tasviriyle karşılaşıyoruz. Piyadeden söz edilmez. ‘Türk’ maddesinde (I: 352-353), ‘Türk ordusu atlandı’ örneği verilirken "atlanmak" mastarı ordunun bütününü kapsayacak şekilde kullanılır. Savaş öncesi, askerler, atlarının kuyruklarını sıkıca bağlıyor (kudruk, I: 472), tanınmaları için atlarına birer belge vuruyor (beçkem, I: 483), atları özengileyerek düşmana saldırıyorlar. Takdik gereği geri kaçtıkları da oluyor. Bu savaşlarda çok kan dökülüyor, "at(lar) kanka beleriyordu (bel eldi, III: 196). Savaşın en büyük desteği atıydı. Binitinin öldürülmesi halinde yedeğinde götürdüğü (yetti, II: 314) başka bir ata biniyor, böylece yaya kalmak tehlikesini önlüyordu. Ancak düşmanın zayıfladığını hissettiği an, etrafını iyice çevirdikten sonra atından iniyor (kewildi, II: 137 - 138; tüşdi, II: 13), yok edici darbeyi vuruyordu. Savaşa girmeden önce Hakan durumu beylere iletiyordu. Haber verme işini üstlenen at postası (eşkin, I: 109), haberin en kısa zamanda ülkenin her yanına duyurulması

için önceden belirlenmiş yerlerde at değiştiriyordu (ulağ, I: 122; çufga, I: 424). Haber verme işi, sadece savaş zamanı değil, barış zamanında da yapılıyordu. Anlaşılan bu atlar özel olarak yetiştirilmekteydiler. En önemli özellikleri uzun yola dayanıklı olmaları ve hızlı koşmalarıydı (eşkin, I: 109). Savaş düzenini bizzat Hakan, bilge kişilerle yönetiyordu. Hakan, uzak bir yere giderken yanında yedek (koş, III: 126) at veya atlar götürüyordu. Bindiği at yorulduğu zaman yedeğinle götürdüğü ata biniyordu. Savaş zamanında askerlere binmeleri için de at veriyordu (tuğrağ, I: 462). Bu atlar savaş sonrasında geri alınıyorlardı. Atlar; barış, en çok da savaş halindeyken sürekli gözetleniyor, kaçmamaları, çalınmamaları, korkutulup kaçırılmamaları için denetim altında tutuluyorlardı. Nöbetçinin, atları ve kaleyi koruyabilecek denli uyanık ve dikkatli olması (sak sak, I: 333) gerekliydi. Atların beklenmesi belirli bir düzene göre nöbetleşerek yapılıyordu (kezik, I: 391). Öyle ki savaşı kazanmanın veya kaybetmenin bir yanı sıra savaşçılara, diğer yanı sıra atlara bağlı (çülikti, II: 118). Bu savaşlarda Türkler, at sayesinde süratli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi. Düşmana iyice zayıf verdikten sonra atlarından iner, savaşın sonucunu kesin olarak kendi lehlerine çevirirlerdi. Türk askerleri savaşa gidecekleri zaman atlarının kuyruklarını sıkıca, kısa olacak şekilde bağlıyorlardı. Bu hem ata, hem de binicisine pratiklik sağlıyordu. Değişik zamanlarda bir yiğitlik gösteren kişinin atının kuyruğunu ipekle ördürmek (çermetmek, II: 349) hakkı vardı Atın

kuyruğunun örülü olması binicisinin yiğitlik nişanesi kazandığının belgesi sayılmaktaydı. Atlı-göçebe kültür dairesinde, Türklerin en değerli varlıkları, kendilerinden sonra, atlarıydı. Atların kuyrukları, bu sebeple devletin sembolü olarak kullanılmaktaydı. Savaşa girecek olan kişinin atın kuyruğunu kesip kendisine tuğ yapması da devlet düşüncesinin kutsallığı yanında, atın da kutsallığını gösteriyor. Atın kuyruğu ölü veya şehidin mezarına, savaşta yiğidin mızrağına veya başka bir atın boynuna asılıyordu. "Pazırık'ta, Hun büyükleriyle birlikte gömülmüş olan atların da kuyrukları kesilmişti (Ögel 1984: 199).

Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre önceden belirlenmiş alanlarda, istenilen düzeye gelinceye kadar eğitilen atlar, koşturuluyor, alıştırılıyorlardı (yarandı, III: 83). Türkler, ata eğitim esnasında veya başka zamanlarda eğitilmiş binibildikleri gibi, üzerinde herhangi bir nesne olmadan, çıplak halde iken de binebiliyorlar (müncü III: 177). Üzerinde eğeri veya keçesi bulunmayan ata yabıtak (III: 48) deniliyor. Atların, yürüyüş şekillerine göre yügrük veya yüğürgen, yorığa, eşkin biçiminde aldıkları sıfatlar var. Binilmeye alıştırmak, yeterli gelmiyor, yürüyüşünün görkemli ve binicisini incitmeyecek şekilde olması gerekiyordu. Atın yürüyüşünün şeklini binicisinin iç dünyasının dışa yansımaları olarak değerlendirirsek, Türk insanının buna verdiği önemin gerisindeki asıl düşünceyi de öne çıkarmış oluruz. Herşeyden önce soylusu tercih ediliyor. Kaşgarlı bunu tesbit etmiş:

"Yüğürdi kewel at
Çakıldı kızıl ot

«Bayge» Atlı yarış

Atlı avcılar

adı görülmektedir. Edherliğin kaşına yalığ, bağına kök, ön ve arka yastıklarına köpçük, ön ve arka taraflarının uç kısmına ömzük, ön kayışına kümüldürük adı verilmekte kaburga tahtalarının varlığı bildirilmektedir. Eğere, içine bazı ihtiyaç nesnelere koymak için heybe (mançuk) (I; 476) takılır. Atın terini çekmesi için eğerin altına terlik (I: 476) konulur. Devlet yöneticilerinin atlarının eğer örtüsü renkli bir kumaştan yapılır. (al, I, 81). Hanların bayraklarının da al renkli olması dikkat çekicidir. Anlaşılan Hakan ve devlet yöneticilerinin eğerleri altın veya gümüş ile işlenmekte (üstem, I: 107), oldukça süslenmektedir. Eğer kolanının halkasından geçirilen kayışa otgun (I: 107) denilmektedir. Üzenginin iki yanında bulunan kayışa kısım (I: 474) adı verilir. Üzengi bu kayışlara takılır. Bunlardan başka koşum takımının birer unsuru olan ve atın burnu üzerine gelecek şekilde gem demirine dikilen kayış (kova), gem dizgini (çetgen), yular (yular) yem torbası (sıpakur), örk (yıp, yalu) gibi kelimeler ve bunlara verilen örnekler Türklerin attan binit olarak en iyi şekilde yararlandıklarını göstermek yanında, usta saraçların varlığının, zanaatın gelişmişliğinin birer kanıtıdır.

At koşumu genellikle hafif donatımlı olmuş, atın süratini engelleyici unsurların olmamasına dikkat edilmiştir. Binicilerin giyimlerine de hafif olmaları için özen gösterilmiştir. Koşum takımlarına verilen önem günden güne olgunlaşan ve çeşitlenen atla ilgili bir sanat türünün gelişmesine yol açmıştır [6].

Türklerde öteden beri uygulanan geleneklerden biri de atın armağan edilmesidir (singüt, III. 362). Buna "bağışlamak" da deniliyor (II, 335, yagrınladı III: 344, 347). Gönderilen bu armağana karşılık vermek gerekmiyor (ıdhtı, III: 438; III, 362). Beylere verilen armağanın at olmasına dikkat ediliyor (artut, I: 109). Ancak bir mecburiyet yok. Kişi, kendince hatırlı saydığı her insana at veya benzeri armağanlar verebiliyor. DLT'le adı özellikle belirtildiğine göre makbul tutulan armağanın at olduğu anlaşılıyor.

Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler arasında at hastalıkları ve bunların iyileştirilmesine yönelik uygulamalar ile ilâçlar da bulunmaktadır. DLT'te hastalığa genel olarak ig (I, 48) denilmektedir. Bunun genellikle insan hastalıklarına verilen bir ad olduğu düşünülürse de gerçekte hem insan, hem de dört ayaklı hayvan hastalığına da aynı adın verildiği görülür. Nitekim igleşdi (I, 241) maddesine verilen örnekte, yılkin iyiden iyiye hastalandığı bildirilmektedir. Hastalığın bir adı daha var: kem (I, 338) [7]. Türklerde; ilâca em veya ot; hekime ise emçi, otaçı, ata veya atasagun deniliyor.

Atlara verilen ilâca em veya ot denilebileceğini tahmin edebiliyoruz. Kutadgu Bilig'de de hekim ile efsuncu denen ruh hekimi arasındaki fark belirtiliyor. At hastalıklarının iyileştirilmesine yönelik olarak özellikle üç tür tedaviye öncelik ve önem verildiği anlaşılıyor. Bunlardan birincisi dağlama, ikincisi kan alma, üçüncüsü bitki kökenli ilâçlardan yararlanma (anğduz, III: 115)

Atlar ırmakta

ve sihirselle temellere dayanma (monçuk, I, 475-476) şeklinde görülmektedir. Tesbit ettiğimiz kadarıyla, bu tedavi yöntemlerinde, mutlaka at örneğine rastlanmakta, şişkinlikleri gidermek için yakı yapılmaktadır (yakıtğ, III: 13). Örneklerine günümüzde de rastladığımız at hastalıklarına birçok yerde değiniliyor. Ata binmek bir tutku olduğu için mürüm olduğu kadar at sürüyorlar. Atların sırtında, eğerin vurulmasından dolayı yağır denilen bir yara oluşuyor. Yağır birkaç maddede geçiyor.

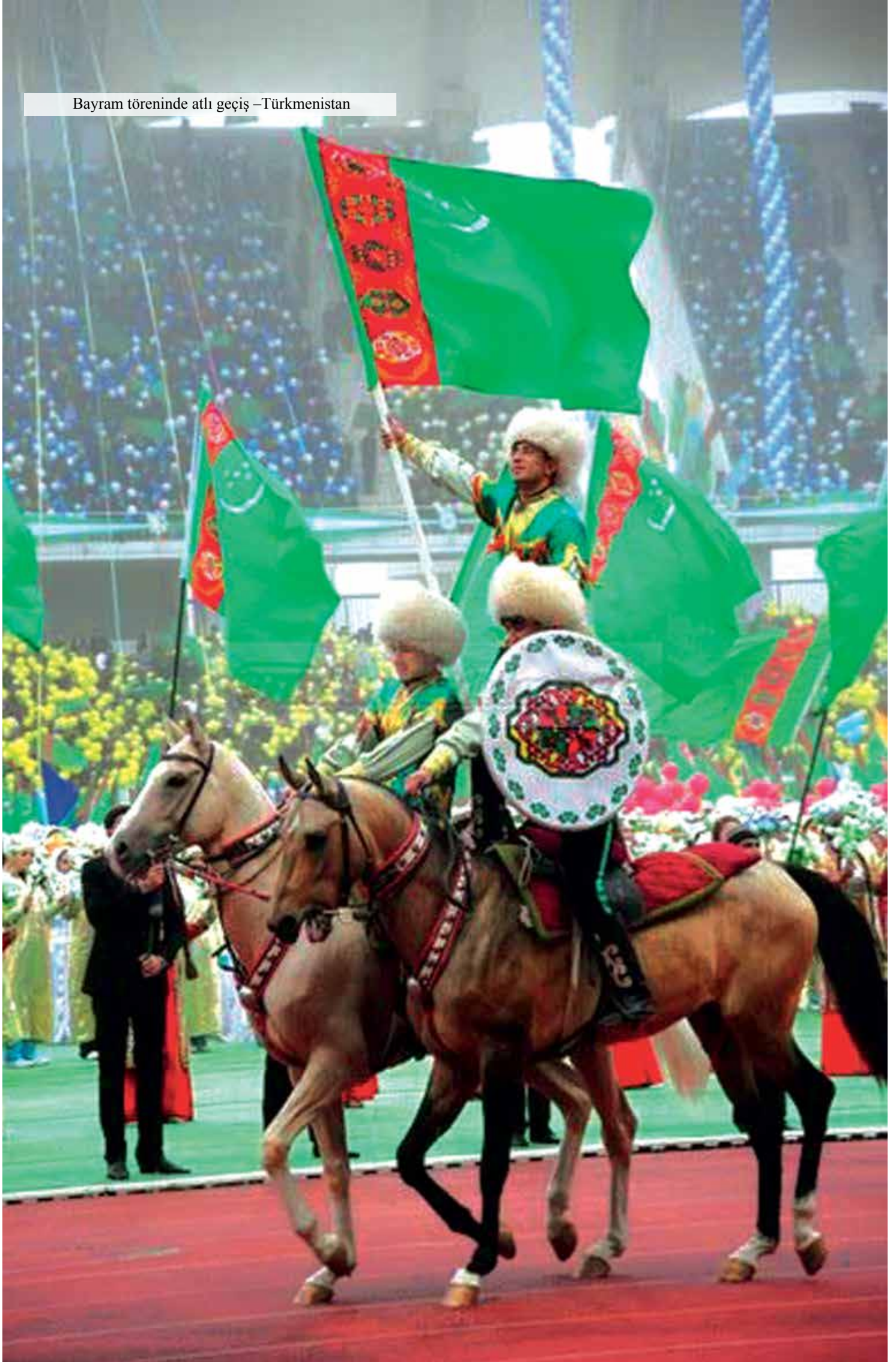
Hayvan, yaranın verdiği acıyla kimseyi sırtına istemiyor, huysuzlanıyor (çijdi, II; 9: çitürdi, II, 180). Kaşgarlı, at hastalıklarını verirken, genel olarak bu hastalıkların belirtilerine de değinmektedir. Sengregü (sakağı) olan atın burnundan irin gibi sümük aktığı, etilgenin bez, cılday (çildek)m atın göğsünde çıkan bir çıban olduğu ve dağlanarak geçtiği; karnı her zaman şişen ata kölergen denildiği verilen bilgiler arasındadır. Karnı ağrıyan ata, yerden kazılıp çıkarılan ve anğduz (III; 115) denilen bir bitkinin kökünden yapılan ilaç veriliyor. Atın çeşitli yerlerinde görülen, ancak atta bulunduğu belirtilmeyen hastalıklar da DLT'te yer almaktadır: Bıçılğan, temregü, atgak, karakuş, kiçit, bars, sigil, tumagu, udhuz olarak geçen hastalıkların atlarda da bulunduğu yazılı ve basılı kaynaklardan yaptığımız araştırmalardan anlaşılmaktadır.

Atlar, bedenindeki tüylere, kuyruk ve yelesindeki kıllara ve çeşitli nişanlara göre birçok şekilde adlandırılmışlardır. O kadar at yetiştiriliyor ki bunların

mutlaka donlarına göre sınıflandırılmaları gerekiyor. Bunun belgeleri DLT'te var. Bedeninde belirli bir donun olduğu ata, örnek olarak, "tum toruğ at (=düz-tamamen-doru at)" deniliyor (I; 338). Bu, bütün donları niteliyor. Donu; boz ile kır arasında olan ata kızgul; kumral ile san arasında olana kuba; kırmızı ile doru arasında olana tığ (konur at); kırmızı ile sarı arasında olana or; al ata çilgü, kokulu bir gül ağacına benzetilmesi dolayısıyla da kula'ya çından adı verilmiştir. Kır ve yağız iki yerde geçiyor. Bunlardan kır ata ala, yağıza ise oy denilebiliyor. Bir nesnenin birden çok adla yer alması onun çokluğuyla ilgilidir. Bu varsayımlardan hareketle, Türklerin en çok yetiştirdiği atların başında kır ve yağız donluların olduğunu ileri sürebiliriz. Bu tobloya boz ve toruğ atları da eklersek kare tamamlanmış olur. Esasen bu durum Türklerin dört kozmik yönle ilgili değerlerine de uygun düşmektedir. Tercih edilmeyen atlar taz (alaca) ve çakır atlardır. Atlar, bedenlerinin çeşitli yerlerindeki nişanlara, gözlerinin ve bedenlerinin yapısına, huylarına göre de adlandırılmışlardır. Böğürleri ak olan ata böğrül; yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olanı ata kaşga veya peçeli; alındaki akıtmanın gözlerinin önüne kadar varıp kulaklarına kadar çıkmayan veya burnuna kadar inmeyen ata tış; alında akı olan ata ugar; alında az akıtması olan ata tüküz veya teküzliğ; boynunda aklık olan boymul; ayaklarında ak bulunan (sekili olan) ata bül; çakır gözlü ata çakır; sırtı dar, yanları geniş ata

Bayram töreninde atlı geçiş –Türkmenistan

ketki; yassı arkalıya bükte; boyu kısa, sırtı geniş olan ata bulak at denilmiştir.

Ağzına gem istemeyen (salga), sert mizaçlı, huysuz (öküş), ürkek (şaş) atlar sevilmez. Atlar kötüyse "bu at tas (kötü)" denir (I: 329). İyi bir ata rastlandığında" kedh (ne iyi) (I: 321-322) nitelermeleri yapılır.

Atın erkeği aygır (adhgır, III; 122); dişi bi (III: 88, 206, 310) ya da kısrağ (I: 203, 207, 364, 474, 491, 500; II: 96; III: 92, 158, 302, 319, 474) olarak geçiyor. Doğuracak kısrağa kulnaç (I: 491) yavrusuna kulun veya tay (I, 206, 207, 215, 313, 404; II, 90; III: 92, 158), yavrusu olana kulunluğ (I: 500; III: 93), henüz binilmeyen taya tosun, iki yaşındaki taya sıp (I: 319) dört yaşını geçmiş ata ök at (I:48) deniliyor.

DLT'te, atın vücudunun çeşitli yerlerine verilen adlar, bazı farklılıklar dışında, günümüzde de görülüyor. Kaşgarlı, atın dişine azığ (I, 64); sağ ve sol dulunundaki kemiğe tulun (I, 402) yelesine yıl, yalğ veya yal (III: 13, 160) adı verildiğini bildiriyor. Yele-sinin çıkmaya başlaması hâline ise pürçeklendi de-niyor (II: 276). Atın güzel görünmesi, nazardan korunması gerekiyor. Boynuna, monçuk (I: 475-476) denilen ve değerli taş, arslan tırnağı veya muska vb. şeyler takılıyor. Derisinin tabaklanmamış haline kön, tabaklanmış haline koğuş adı veriliyor. At ile o kadar tanışık ki kısrağın memesinin ucunun bile adı vardı: yayguk (III: 27 - 28). Doğurma zamanı gelen veya süt vermeye başlayan kısrağın memesi süttten dolayı doluyor, sarkıyorsa onun da adı hazır: bi yelnedi (III: 310). Kudruk (III: 472), bütün hayvanların olduğu gibi atın da kuyruğunun adydı.

Atın sırtına keriş, kolan yerine kolan eti, omuz başına uluk, kuyruk sokumuna uş, erkeklik organına kamçı, tırnağına tuyağ, tırnağın ortasında bulunan tümsek şeklindeki et parçasına bakanuk veya bakayuk, karnından çıkarılan yağa kazı adı verilmektedir. Atların bazı uzuvları insanlarınkiyle aynı adları taşımaktadırlar. Etlilik dolayısıyla insanın karnındaki girinti ve çıkıntıları ile atın karnından çıkarılan yağın (kazı, III, 224) atın derisi ile insanınkinin aynı adla ifade edilmesi (kön III, 140); yelesi ile insanın saçının eş tutulması (pürçeklendi, II: 276) bir savdan hareketle yaz ile kışı konuşurarak insan ve atların beslenmelerine aynı şekilde işaret edilmesi (yawradı, I: 278), akıl ve anlayış anlamına da gelen ök kelimesinin hem yaşlı insana, hem de dört yaşını geçmiş ata sıfat olarak kullanılması (I: 48) kız ile kısrağa, bir sav içerisinde, anlam olarak birbirini tamamlayacak şekilde yer verilmesi Türklerde at-insan ilişkisini gösteren birkaç örnektir.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhamedov atıyla

Kımız sağımı – Kırgızistan

Kökpar

Kazaklarda kız kovma oyunu

Halıdaki at resmi

Türk insanı atın birçok uzvundan yararlanıyordu. Ayak derisinden tulum yapıyordu, (kasuk I: 382). Bunun içerisine de süt, kımız vb. nesnelere koyuyor, saklıyordu. Atın sütünden, karnından çıkarılan ve özellikle çok sevildiği ifade edilen yağından (kazı, III: 224), "misk gibi kokan etinden" (III; 7) günlük hayat içerisinde çeşitli şekillerde yararlanıyordu. Kesilecek ata "tokum" deniliyordu. (I: 396). Şayet bu at, Tanrıya yakınlık elde etmek veya bir adak için kurban edilirse "yağış" olarak adlandırılıyordu. Kımızın damak zevkine uygun olması için içerisine meyve konuyor ve iyice ekşitiliyordu (kımız kurlandı, III; 197). Atın kuyruğu; hem dokuma, hem de göz ağrısı için kullanılmaktaydı (közlük-közöldürük; 478-479, 530). Kuyruk kılından kopuz teli yapılmaktaydı (Ögel 1987, IX: 24-26).

Atlı okçu-Türkiye

Günümüzde Kazakistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin devlet sembollerinde "at" en önemli unsur olarak yer alır. Türkiye Cumhuriyeti'nin birçok siyasi partileri atı sembol olarak kullanmaktadır. Saha (Yakut) Türkleri, atalarının gökten yan insan-yarı at olan bir varlıktan türediğine inanmaktadırlar. Türkmenistan'da Nisan ayının son Pazar günü resmî olarak "atçılık bayramı" ilan edilmiştir. Kazak, Altay, Saha, Kırgız, Tatar Türklerinin beslenme kültüründe at eti ve sütü hâlâ önemli bir yer tutmaktadır.

At; özgürlüğün, canlılığın, hareketliliğin, hayatta var olabilmenin, uzak diyarları fethetme, yeni diyarları keşfetmenin, üremenin, bolluk ve bereketin, geleceğin, yiğitliğin, hedefe kavuşturmanın, hayatı sevmenin sembolü olarak Türk Dünyasını oluşturan bütün topluluklarda yer almaktadır.

Kartalla atlı avcılar

Kazak halk resminde at

Ana Kaynaklar

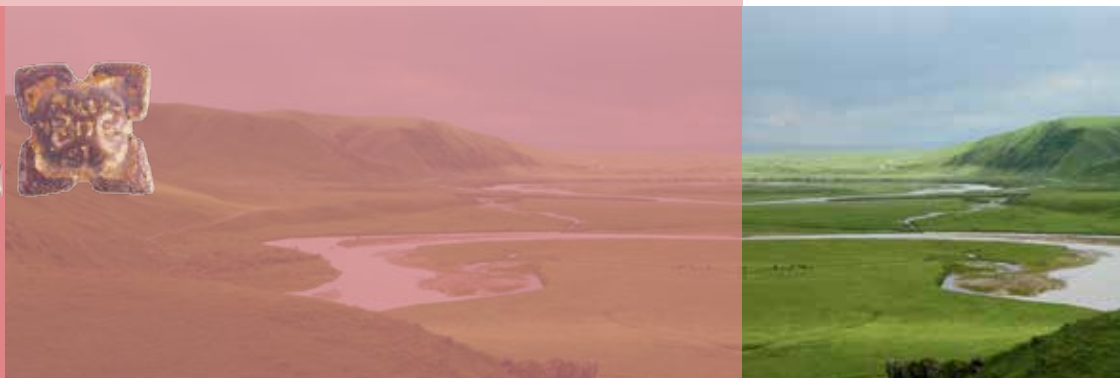
1. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat't-Türk Tercümesi (4 Cilt). /1986 Çev.: Sezik Atalay. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlan, Türk Tarih Kurumu Basımevi. – 1985.
2. Kafesoğlu İbrahim. Türk Millî Kültürü. – İstanbul: Boğaziçi Yayınlan, Metinler Matbaası, 1984.
3. Rasony Laszlo. Tarihte Türklük. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
4. Sümer Faruk. Türklerde Atçılık ve Binicilik. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1983.
5. Arat Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar // Ülkü, VIII, 46, Birinci Kânun, 1936. – 285-298.
6. Çınar Ali Abbas. Türklerde At ve Atçılık. – Ankara: Kültür Bakanlığı, Hagem Yayınlan, 1993.
7. Ergin Muharrem. Orhun Kitabeleri. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

Yardımcı Kaynaklar

- Gökyay Orhan Şaik. “At Üzerine”. I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri // Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Milli Folklor Enstitüsü Yayınları, Başbakanlık Basımevi. – Ankara, 1984. – 74-78 s.
- Divitçioğlu Sencer. Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg). – İstanbul: Ada Yayınları, Kent Basımevi, 1987.
- Ögel Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş (9 Cilt). – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Dinçer Ferruh. Türk Folklorunda Veteriner Hekimliğinin Yazılı Kaynaklan. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. //Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi. – Ankara, 1982. – 125-126 s.
- Acıpayamlı Orhan. Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi. // Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 1988). – Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi. – 1989. – 1-8 s.
- Batu Selahattin. Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi. – Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınlan, Recep Ulusoy Basımevi, 1938.
- Koşay H.Z. Kara Kırgızlarda Ehli Hayvanlar İle İlgili Kelimeler. // 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Yayınlan, Osman Yalçın Matbaası, 1953. – 301-303 s.

Чары ШИРЛИЕВ (Ашхабад/Түрікменстан)

«Түрікмендердің мұрасы» қоғамдық ұйымының төрағасы, түрікмен халқының тарихы мен мәдениетіне арналған бірқатар көркем-публицистикалық мақалалардың авторы, сондай-ақ түрікмен кілемдері, дүниежүзіне белгілі аттардың ақалтекелік тұқымдары туралы деректі фильмдердің авторы.

Chary SHIRLIYEV (Ashgabad/Turkmenistan)

Chary Shirliyev is the Chairman of the public organization «The Turkmen heritage», the author of a number of artistic and journalistic papers devoted to the history and culture of the Turkmen people, and also the author of several documentary films about the Turkmen carpets and the world-famous Akhal-Teke horses.

AHALTEKE ATY DÜÝN WE ŞU GÜN

Мақалада аяң, желіс, шабыс жүрістерінде ыргақты әрі жұмсақ шабатын және қолға оңай үйретілетін Ақалтеке жылқыларының тұқымы туралы мәліметтер беріледі. Автор жылқы шаруашылығы дамуының тарихында Ақалтеке жылқыларының тұқымы әрқашанда басқа тұқымдармен салыстырғанда сапалы және жоғары орын алғандығын, әскери жорықтарда қойылатын талаптармен қатар ат спорты әуесқойларының да қажеттіліктерін ұтымды орындау қабілеттері жайлы айтады. Сондай-ақ түрікмен жылқыларының басқа да жылқылардың мәдени тұқымдарын көбейтудегі қасырлар бойғы рөлі түсіндіріледі.

The paper mentions about lines of the Akhalteke horses which are notable for their smooth soft movements in step, trot and gallop and very easily trained. The author states that the endurance of the Akhalteke horses was hardened over the centuries. Therefore, the Akhalteke horses deserved the admiration of Turkmen people due to both pedigree and success in races. Moreover, he declares that the Akhalteke horses were always above other riding breeds at all the stages of the history of horse-breeding development due to their pedigree qualities, and met the requirements not only of the soldiers in various campaigns, but also of the fans of equestrian competitions and that only this can explain the fact that many noble breeds of the horses of the world during many centuries were bred under the direct influence of the Turkmen horses.

Ahalteke atларының тоhumыны arassa saklamak her bir türkmeniň hormatly işi bolupdyr, şol bilim hem nesilden-nesle geçirilipdir. Türkmenler aýratyn saýlantgy atlary we olaryň nesil şejeresini gaty gowy biliptirler. Häzirki wagtda ahalteke atларының nesil ugurlaryның köpüsi mälimdir. Şolaryň biri hem meşhur Boýnowuň neslidir, ol 1885-nji ýylda doglupdy we 1908-ji ýylyň Sanjar aýynda ölüpdі. Ol özünden köp sanly neslini goýup gitdi. Onuň nesilleriniň içinde iň meşhury /1909 ý. Nowruz aýynda doglan/ Meleguşdy, ol Boýnowuň iň soňky neslidir, Meleguş at çapyşyklarynda türkmenleri guwandyryp, asylyly tohum atlardandygyny görkezdi. Dogrudanam, onuň keşbinde tanyml atlar tohumyndandygynyň möhüri bardy. Meleguşuň beden gurluşy ajaýyp bolup, uzyn boýny we

kellesi oňa aýratyn görk berýärdi. Üstesine-de Meleguş örän gowy howur atdy. Meleguşdan önen baýtallaram öz nobatynda ajaýyp taýçanaklary öndürjiler bolup ýetişdiler. Beknazar-Dor ahalteke bedewiniň hem Boýnow bilen nesil garyndaşlygy bardy.

Ahalteke bedewleri gaty aňsat baş öwrenýärler, olar ädim uranda ýorgalanda we öňürdiklände saldamly, ýumşak hereketi bilen tapawutlanýarlar. Olar çapyşyklarda gaýdyş pellesinden örän çalasyn gopýarlar, şonun üçin her bir çapyksuwara onuň üstünden ýykylman oturmak başardybam baranok.

Tejribeli çapyksuwarlar bedewiň bat alşyny uçarlaryň katapulty bilen deñeyärler. Ahalteke bedewleriniň aňk ediji çalasyn hereketini öňünden aňmak hem aňsat дәl. Çapyksuwarlaryň aýtmagyna görә, çapyşykda iň kyn

pursat, at gaýdyş pelleden gopanda onuň üstünden ýykylman oturmakdyr. Atyň gaýdyş pelleden gopuşy babyryň öz awunyň üstüne böküşini ýatladýar; ol göyä ýaýdan çykan peýkam ýaly atlyp gaýdýar. Türkmen atlaryny «Eýerlenen ýel» diýip atlandyrdy. Hal-kyň arasynda aýdylýan «Aty baryň – ganaty bar» diýen pähim türkmen dessanlarynda waspy ýetirilen şol ajaýyp ahalteke bedewine degişlidir. II arasynda ýyndan at barada rowaýatlar aýdylýar. Bir gezek çapysykda ahalteke aty bilen algyr laçynyň bäsleşigini gurapdyrlar. Guş eýesi pellehananyň ýanynda durup, albaý bulap, algyryny çagyrypdyr. Gaýdyş pelleden laçyn bilen bir wagtda uğran ajaýyp bedew ýaýdan çykan peýkam ýaly öňe atlyp, pellehana guşdan öň gelipdir.

Mälim bolşy ýaly, ahalteke bedewi bilen gysga aralykda /1000 metre çenli/ bäsleşip biljek başga tohumly at tapylmasa gerek. Ýokary çydamlylyk münýýlyklaryň dowamynda taplanan ahalteke atynyň ganyndadyr. 1935-ji ýylyň Aşgabat-Moskwa atly ýörişine gatnaşan atlaryň biri, 1930-njy ýylda doglan, 26 belgili Arap at Moskwada geçirilen Bütinsoýuz atly-sport ýaryşlaryna mydama gatnaşyp, örän ýokary netijeler gazanýardy. Onuň 1947-nji ýylda, 17 ýaşyndaka eden çykyşy aýratynam ýatda galandy, sonda ol Moskwanyň aýawynda köp mün adamly jemagaty haýran galdyryp, çyşyrymly päsgelçiliklerden göyä guş ýaly bolup uçup geçdi. Çylşyrymly päsgelçiliklerden belentligine we uzynlygyna böküp geçmekde Araba taý gelen at bolmady. Onuň belentlikden böküp geçişiniň rekordy 2 M 12 sm barabar boldy. 1945-nji ýylyň Ruhnama aýynda 500 km aralyga guralan ýörişiň netijeleri hem ondan pes bolmady, oňa dünýäniň iň gowy münülýän atlar tohumlarynyň 8-si, şol sanda arassa ganly iňlis aty hem gatnaşdy. Atlaryň her biri çapyksuwar bilen bilelikte öz gerdeninde 100 kilogram ýüki göterip barýardy. Türkmen atlary üçin öwrenişilmedik şertlerde ygally Ruhnama aýynyň günlerinde Moskwanyň etegindäki etraplaryň üsti bilen geçirilen bu ýöriş Türkmenistanyň ahalteke we ýomut tohumly atlarynyň ajaýyp ýenişi bilen tamamlandy. Ýöriş baş günläp dowam etdi. 588 belgili ahalteke Tarlan aty, 1938-nji ýylda doglan (004 belgili Tyllaguş – 334 Myrat), soňra bolsa ýomut tohumyndan iki at: 331 belgili Parahat dor aty, 1941-nji ýylda doglan we 285 belgili Garaguş reňkli, 1940-njy yylda doglan – iň ýokary bahalara mynasyp boldular. 1952-nji ýylda şu yerde, Aşgabatda, Orta Aziýa spartakiadasynda 50 km aralygyna çapyşyga ahalteke, garabaýyr, lokaý, şeýle hem Don atlary gatnaşdylar. Şonda gelip çykyşy näbelli

«Diwnyý» aty we 1947-nji ýylda doglan /465-Maý-Galka/ Magdan atly ahalteke aty ýeniji boldular. Yaryşa gatnaşan atlaryň beýlekileri synaga çydaman, pellehana çenli gözegçilik nokatlarynda çapyşykdan alnyp galyndy, beýleki käbirleri, mysal üçin, «Bek» atly garabaýyr aty pellehanaşeýle bir agyr ýagdaýda geldi welin, onuň janyny halas etmek üçin weterinar lukmanyň gyssagly kömegi gerek boldy. Şu ýerde ýene-de bir zady belläp geçmeli, çapyşygyň ýeňijisi bolan «Magdan» atly ahalteke aty Aşgabada spartakiadanyň oň ýanynda, höwür mowsuminde ulanylandan soň getirilipdi we ýaryşa ýörite taýýarlanylmandy. Ol 50 km aralyga goşulmak üçin ýaryşdan iki hepde oň saylanypdy. Ol diňe şol bir çapyşygyň hötdesinden gelmek bilen çäklenman, eýýam çapyşyk tamamlanandan soň 30 minudyň dowamynda onuň dem alşy, ýüreğinin urşy kadalaşypdy. Ahalteke atlary diňe bir tekiz ýol bilen geçirilýän at çapyşyklarynda däl, eýsem dürli päsgelçilikli çapyşyklarda-da deňsiz-taýsyzdyr, olar örän ýumşak gylk-häsiýetli, eýesiniň islegine aňsat düşüňýän atlardyr.

Türkmen atlary ähli döwürlerde hem dünýäde bahasyna ýetip bolmaýan atlaryň hatarynda boldular. 1991-nji ýylda Tbiliside /Gruziya/ geçen söwdalaşyk-satuwda ahalteke bedewleri ýokary bahadan satyn alyndy, Almaz atly ahalteke bedewi bolsa Ýewropanyň söwdalaşyk-satuwynda 238 müň dollara satyldy. Ahalteke bedewleri adatdan daşary gözelligi bilen hemmäni jadylaýar. Onuň haýran ediji owadanlygyna seredip, köp wagtlaý lezzet alyp oturýarsyň. Beýleki hiç bir atyň gömüşleriniň şeýle nepis, şeýle ajaýyp dälidigini atlara beletler belläp geçýärler. Onuň inçeden gelen uzyn aýaklary, uzyn boýny, bütinleý erkin dem alýan tutuş göwresi, beden gurluşy şeýle bir ajaýyp sazlaşygy emele getirýär. Bularyň ählisi çyrypynyp duran güýjüň we kuwwatlylygyň alamatlarydyr. Bu atlar-atçylygyň bahasyna ýetip bolmajak genji-hazynasy, kämelligiň aňrybaşydyr. Suratlary synlaýan okyjylar bu ajaýyp bedewleriň jadylaýjy owadanlygyna we deňsiz-taýsyzlygyna göz ýetirip bilerler.

Ýurdumyz Garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soň ähli baýramçylyklary aýlawda guralýan dabaralar bilen utgaşdyrmagyň milli däbi rowaç aldy. Şeýle dabaralaryň maksatnamalarynda mydama «Gözelligi sergisi», «Soltanyň güli», «Altyn asyr» ýaly hökmany atlaryň gezdirme sergileri guralýar. Ştýle sergilerde Ýanardag ençeme gezek gatnaşyp, ençeme gezeklerem onuň ýeňijisi bolupdy. Men Ýanardagyň mysalynda size häzirki wagtda dünýä inýän ahalteke taýčanaklaryna nähili at dakylýandygy hakynda gür-

rün bermek isleýärim. Ozaly bilen ata mynasyp at dakmak wajypdyr. Onuň birinji şerti-atyň ady gowulyga gönükdirilen bolmalydyr. Ikinji şerti-dünýä inen taýčanak bolsa, onda onuň adynyň birinji harpy atasynyň adynyň birinji harpyndan başlanmaly we enesiniň adynyňam başky harpy şol adyň içinde bolmaly. Taýčanak Fakirpälwan tarapyndan döredilen meşhur tohum ugrunyň neslinden gaýdýar, taýčanagyň atasy-Ýalkymly, enesi-Dabaraly şolara, laýyklykda hem oňa Ýanardag diýip at dakýarlar.

Arassa iňlis tohumynyň döredilişi barada aýratyn gürrüň etmek zerurdyr. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, Arabystan öz atçylygyny ahalteke atlarynyň esasynda döredipti. «Arap» atlary diýilýäniň Ýewropa akymynyň artmagy XI–XIII asyrlardaky haçly ýöriş döwürlerine gabat gelýär. Atlaryň köp sanlisy, aýratynam Polşada we Wengriýada XVII–XVIII asyrlarda türkmen-osman imperiýasy bilen olaryň uruşlary döwründe peýda boldy. Arassa ganly iňlis atlarynyň döredilmegini hem «arap» ahalteke atlarynyň täsirinden üzňelikde göz önüne getirip bolmaz. Bu tohum aty Angliýada münülýan ýerli baýtallary türkmen atlaryna höwre goýmak arkaly döretdiler. Onuň tohumynyň esasy goýanlar 3 sany at hasap edilýar. 1688-nji ýylda gara reňkli Baýerley Törk atly at osmanlar Wenany gabaýarkalar ele salnypdy we kapitan Baýerleý tarapyndan Angliýa aşyrylypdy. 1702-nji ýylda (4 ýaşyndaka) asly ahalteke aty bolan Darli Arabian dor bedewi iňlis täjiri Tomas Darli tarapyndan Aleppoda beduinlerden satyn alnyp, Angliya getirilipdi. Bu bedew, atşynaslaryň aýtmaklaryna görä, uzyndan belent boýunly, uly bolmadyk kelleli, göwresi uly at bolupdyr, şeýle sypatlar hut ahalteke atlaryna laýyk gelýär. Üçünji, Godolfin atly dor ahalteke aty. 1724-nji ýylda Angliýa Fransiýadan getirilipdir. Onuň eýesi lord Godolfin bolupdyr. Arassa ganly iňlis atlarynyň ata tarapy şu atlardan gelip çykypdyr; Baýerleýden – onuň çowlugy Herod dor, 1758-nji ýylda dünýä inen, Darliden – onuň çowlugy al reňkli Eklips, 1763-nji ýylda dünýä inen, Godolfinden bolsa onuň agtygy Matçem dor aty 1748-nji ýylda dünýä inen. Herodyň we Matçemiň ata tohumynyň nesli ýuwaş-ýuwaşdan azalyp barýar we indi nesilleriň has köp ugurlary Eklipse we ondanam aňryk Darliýe tarap uzalyp gidýär. Baýerleýiň, Darliniň we Godoltiniň nesilleri bolup durýan ýerli we gündogar ganly baýtallaryň 137-siniň arasynda 48-si maşgalanyň ene tarapyň başyny başlaýjylar bolupdyrlar, şolar bolsa arassa ganly iňlis münülýän atlarynyň tohumynda henize çenli saklanyp gelýär. Iňlis şekillendiriş sungatynda atlary

mydama türk milli eşigindäki atbakarlar bilen görmek bolýar. Şolarda şekillendirilen atlaryň keşbini üns berip synlanyňda, olaryň ahalteke bedewlerine şeýle bir menzeýändigine haýran galyarsyň.

Ýewropanyň ýarym arassa atlarynyň tohumyny gowulandyrmakda Türkmen Atti atly ahalteke bedewiniň goşandy gaty uly bolyşdyr. Mele reňkli Türkmen Atti 1784-nji ýylda doglup, ol XVIII asyryň 90-njy ýyllarynda Germaniýa eltilipdi. Traken atçylyk zawodynyň hasaba alýan kitabynda «Arap aty» diýip ýazgy edilenem bolsa, ol arassa türkmen atydy. Türkmen Atti gan tarapdan gzzrñsiz ahalteke atynyň tohumyndan bolup, onuň adyny terjime etseňem “Türkmen aty” diýmegi aňladýar ahyry!

Türkmen atlarynyň uly sürüsi Pýotr döwrüniň öňüsyrasynda Orsýede eltilipdir. XVIII asyryň başynda XIX asyryň birinji ýarymynda türkmen bedewleri diňe bir Orsýetiň merkezi guberniýalaryndaky atçylyk zawodlarynda köpeldilmän, Demirgazyk Kawkazda-da, Zakawkaziýede-de giň gerim bilen ösdürüp ýetişdiripdirler. Alym-syýahatçy we mal lukmany Nanni: «...Türkmen atlary Zakawkaziýe ülkesinde atçylyk hojalyklary tarapyndan Tiflisdä guralýan çapyşyklarda birinji ýeri eýeleýärler» diýip, belläp geçýär. Ahalteke atlary özüniň tohumynyň hili boýunça taryhy ösü, iň ähli basgançaklarynda beýleki münülýän atlardan hemişe ýokarda durupdyr, dürli ýörüşlerde diňe urşujylaryň talaplaryny ödemek bilenem çäklenmän, atçylyk sporty bilen meşgullanýanlaryň hem göwnünden turupdyr. Diňe şu delillerem, dünýädäki ähli arassa tohum atlaryň gözbaşynda türkmen ahalteke atynyň bolandygyna we şonuň bilenem olaryň ganynyň gowulandyrylandygyna şaýatdyr. Mysal üçin, ahalteke aty don, garabaýyr, garabag, orýol-rostopçin, adaýew atlarynyň hilini gowulandyrmakda bimöçber uly goşandyny goşdy. Döwlet tohumçylyk kitabyndaky hasabatdyr-maglumatlar boýunça 1926–1927-nji ýyllar aralygynda Türkmenistandan 272 baş arassa tohumdan bolan atlar Merkezi Aziýanyň, Gazagystanyň, Uralyň we Demirgazyk Kawkazyň atçylyk hojalyklaryna iberilipdir. 1934-1935-nji ýyllarda diňe Demirgazyk Kawkazda – 114, Gazagystanda – 131, Çelýabinsk oblastynyň Troiskiý raýonynda – 132 we Özbegistanda – 21 sany ahalteke tohumyndan bolan atlar saklanypdy. Ahalteke atlary nemes, çeh, slowak, ýugoslaw atçylyk hojalygyndaky atlaryň hilini gowulandyrmakda hem ulanyldy.

Mälim bolşy ýaly, nyşanlar dünýäniň ähli yerinde, ähli döwürlerde döwleň iň möhüm ruhy, syýasy gym-

matlyklaryny, onuň aňýetinin mazmunyny alamatlandyryýar Türkmenistanyň döwlet Gerbiniň merkezi böleginde ahalteke bedewiniň şekiliniň ýerleşdirilmegi tötänden däl. Bu ýöne şekillendirilmek däl. Onuň düýp many-mazmuny taryhy şertlerden celip çykýar. Gadym zamanlarda Türkmenistanyň çäklerinde ulanylan teňne pullarda köplenç at atlynyň ikisiniň bilelikdäki şekilleriniň duş gelýänligi hem häsýetli ýagdaýdyr. Munuň özi adam bilen bedewiň asyrlaryň dowawamyndaky wepaly dostlugyny, aýrylmaz jebisligini alamatlandyrypdyr. Biziň eýýamymyzyň I müňýylgynda Türkmenistanyň çäklerinde ägirt uly imperiýa – Kuşan şalygy emele gelýar. Kuşan döwletinde zikgelenen pullarda dabaraly ýöriş bilen baryan bedewiň üstünde oturan şanyň keşbi şekillendirilipdir. Şol pullarda: «Şalaryň şasy beýik halasgär» diýen ýazgy bar. Teňnedäki şekil sazlaşygy beýik mertebeliligi, dabaraly pursady aňladypdyr. Biziň eýýamymyzyň III müňýylgynda gülläp ösen Horezm döwletiniň pullarynda hem atyň üstünde oturan şanyň suratlandyrylypdyr. Onuň ady taryhda belli-Wazamar onuň şalyk süren döwründe Horezm gadymyýetiň kuwwatly döwletleriniň birine öwrülipdi. Bu ýerde hem atly şanyň keşbi bu döwletiň güýjünü, kuwwatyny alamatlandyryýar. Ösenorta asyrlar eýýamynda-XII asyrdä we XIII asyryň başlarynda Köneürgenç türkmenleriniň döwleti özüniň ösüşiniň iň yokary derejesine ýetipdir. Bu ýerde hem biz teňne pullarda atyň üstünde oturan atlynyň şekillerini görýäris. Emma bu teňne puldaky şekilde biz başyna täç geýen şany däl-de, harby urşujynyň atyň üstünde oturan şekilini görýäris. Ol örän çalasyň hem sazlaşykly hereketde, onuň söweşe okdurylan pursaty şekillendirilipdir. Köneürgenç şalygy özüniň uzak taryhynda mydama gandöküşikli uruşlary alyp barypdyr. Öz garaşsyzlygyny gorap, ol goňşy döwletleriň yerlerine hem aralaşypdyr we öz çäklerini giňeldipdir. Munuň özi hem şol döwrüň teňne pullaryndaky atly şekilleriň esasy äheňidir.

Ynha indi birnäçe ýyllardan bäri Türkmenistan ahalteke atçylygyny ösdürmek we dünýä atçylygynyň kemala gelmeginde ahalteke atlarynyň orny baradaky, olaryň arassa tohumlaryny yetiştirmek meselelerini ara alyp maslahatlaşmaga bagyşlanan halkara duşuşyklaryň, maslahatlaryň, kongressleriň geçirilýän yerine öwrüldi. Türkmenistan halkara at çapyşyk ýaryşlaryna bäsleşiklerine we tohum sergilerine yzygiderli gatnaşyp gelýär. Şeýle bir taryhy ýatlalyň: 1956-njy ýyl, London. Angliýanyň korolewasyna Meleguş atly altyn öwüşginli mele ahalteke bedewini

sowgat edýärler. Ony belli seýis-atçapar Babaly Taýmaz alyp barýar. Şonda iňlisler şeýle owadan reňkli aty görüp haýran galýarlar. Olar altyn öwüsýän, şeýle mele reňkli ilkinji gezek synlap, ynanmandyrlar. Olar seýisden aty ýuwmagy haýyş edipdirler, ol ýörite reňk bilen reňklenendir öýdüpdiriler Ýöne Meleguşy suwa düşürenlerinden soň, onuň reňki öňküsindenem has ýiti lowurdap durupdyr, oňa tomaşa edýän jemagaty öňküden-de beter haýran galdyryp, aňk edipdir. Ahalteke bedewleriniň bedeni seýrek duş gelinýän inçe hem gysgajyk tüýler bilen örtülip, dürli reňkler bilen öwüşgin atýar, käte onuň aşagyndan gan damarlaryny hem synlamak bolýar. Munuň özi ahalteke atlaryna söz bilen beýan edip bolmajak gözelligi berýär. II arasynda şeýle atlara «Olar gan bilen dem alyp, gan bilenem derleýärler» deýilýär.

Iňlis atçynaslary öz atlarynyň gelip çykyşy, olaryň nesilbaşylary hakyndaky habarlaýyn maglumatlary ýygnamakda uly tejribe topladylar. Çapysyklara gatan aşan atlar hakyndaky takyk maglumatlar 1690-njy olarda ýyldan bäri ýöredilip gelinýär. 1793-njy ýylda Angliýada arassa ganly atlaryň tohum nesli hakynda maglumat berýän kitabyň birinji tomy neşir edildi. Şol kitaba 1660-njy ýyldan başlap atlaryň nesil şejeresi girizilipdir. Tohumçylyk kitabynyň soňky çykarylan tomlaryna birinji tomda nesilbaşylarynyň ady görkezilredik ýekeje atyň hem ady girizilmedi. Boýy uzyn, iri (arap atlaryndan tapawutly) çalasyň gorgunly, işe ukyply münülýän aty döretmek üçin iňlis atşynaslarynyň ençeme nesilleri yhlasly, takyk hem zýygiderli zähmet çekipdir. Atşynas-alymlaryň pikirlerine görä, arassa ganly iňlis atlarynyň tohumyny kemala getirmek 1764-njy ýyldan başardypdyr. 1727-njy ýylda Angliýada ilkinji gezek at çapysygynyň senenamasy neşir edilipdir. 1773-njy ýyldan başlan bolsa şeýle senenama her ýyl çykarylypdyr. 1779-njy ýylda Londonyn gazetini D.Nelsonyň Nýumarketde geçirilýän at çapysyklary hakynda ilkinji hasabatlaryny ýerleşdirip başlady. Atlaryň gelip çykyşy baradaky tohumçylyk ýazgylarynyň, olaryň synaglarynyň netijeleriniň köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde /gazetlerde, žurnallarda we Angliýanyň beýleki metbugat neşirlerinde/ berlipdir.

Atlaryň gelip çykyşy, şejeresi we olaryň ýaryşlarda synag edilmeginiň netijeleri barada ilaty habardar etmekde iňlisleriň toplan uly tejribesiniň öwrenilmegi zerurdyr. Häzirki wagtda bu babatda Türkmenistanda hem uly işler alnyp barylýar. Ahalteke bedewleriniň nesil

Türkmen-kuşan Patysalygynyň teinesi b.e. I a.
A coin of Turkmen and Kushan Kingdom 1 century A.D.

Türkmen-Köneürgenç şalygynyň teinesi (1200-1220)

Absent

Belent

Garader

daragty, tohumy hakynda ýazgylar, kitaplar çykarylýar, gazet-žurnallarda makalalar peýda bolýar, «Ahalteke atlary» atly žurnal çykarylýar. Atçylyk boýunça ylmy-barlag institutyny döretmek barada alnyp barylýan işler guwandyrýar. Şol institutlarda ahalteke atlary barada ylymda toplanan tejribeler esasynda olary idetmek, iýmlemek, fiziologiki ylmyň nazarýeti boýunça köpeltmek, ahalteke atlaryny aýawly peýdalanmak babatda ylmy işler alnyp barlar. Atçylyk boýunça ylmy merkeziň döredilmegi türkmen atçylygyk ylmyny ösdürmekde uly ähmiyete eýe bolar. Alymlar tohum atlar baradaky öňki toplanan maglumatlary ýygnaý, şolary çap etmäge taýýarlamagy, ahalteke atlarynyň tohumyny gowulandyrmagyň esasy düzgünlerini işläp düzmeği öz üstüne borçnama edip alarlar. Institutyň alymlary Türkmenistanda atçylygy wagyz etmäge işeňňir garnaşarlar.

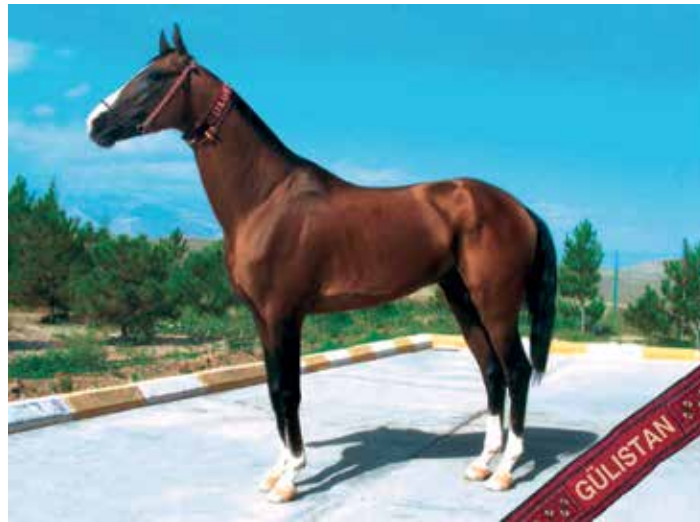
XIX asyryň 90-njy ýyllarynda Ors patyşasynyň atşynaslary tarapyndan ilkinji gezek ahalteke atlarynyň barlaglary geçirildi. Soňra XX asyryň 20-nji ýyllarynda bu tohumyň zootehniki barlaglary dowam etdirildi. Ahalteke atlarynyň köpüsiniň gelip çykyşy, tohum şejeresi içgin owrenildi weolaryň ýazgylary geçirildi. Içerki tohum toparlary we özüne mahsus alamatlary bolan nesil ugurlary ýüze çykaryldy. Gynansak-da, diňe 1935-nji ýyld; Aşgabat-Moskwa aralygynda geçirilen atly ýörişden soň, ahalteke atlaryna döwlet tohumçylyk kitabyny açmak karar edildi. 1941-nji ýylda «Döwlet tonumçylyk kitabynyň» 1-nji tomy çapdan çykdy, şonda ahalteke atçylygyny gaýtadan dikeltmegiň maksadalaýyk ugurlary bellenilýär.

Görkezilen nesil ugurlaryny saklamak we olaryň nesil gaznalaryny giňeltmek ahalteke atçylygynda möhüm ähmiýete eýedir. Mysal üçin, eger nesil öndüriji 198-Posman atynyň gadymy Beknazar Doruň nesil ugry bilen aragatnaşyk saklanylýan bolsa, 213 – Sapar Hanyň nesil ugry arkaly ahalteke tohumyna uly şöhrat getiren meşhur aty 175-Meleguşun (1909 ý. doglan) nesil ugry bilen aragatnaşyk saklanylýar.

1975-1985-nji ýyllarda çaknyşdyrmalaryň dürli usullaryny ulanmak ýoly bilen ahalteke atlarynyň tohumynyň täze nesilleri alyndy, olar atçylygyň taryhyna ajaýyp sahypalar ýazdylar. Mysal üçin, çaknyşdyrmak usuly bilen /1978 – Polatly-Damja/ Pele atly taýçanagy dünýä indi. Ol 1982-nji ýylda çempion boldy we «At çapyşygynyň möwsüminiň açylyşy», «Tomusky uly möwsüm», «Sprinterskiý», «Absentiň adyna goýlan baýrak ugrundan 3-4 ýaşar atlaryň uly Aşgabat bäsleşigi»

we ş.m. at çapysyklarynyň baýraklaryna eýe boldy. Şeýle usul boýunça Gülsenem (1982-nji ý. Kerwen-Gaş) atly baýtal tayçanak hem dünýä indirilipdi. Ol öz çapuwyny 1984-nji ýylda başlady we ikiýaşar atlaryň içinde ýylyň iň gowy aty adyna, «Synag», «Baýtallar üçin uly sylag», «Pöwrize», «Sprinterskiý», «Gözelyel» we «Boýnow adyndaky» baýraklara mynasyp boldy. Bottomkross usuly bilen Skak we Gyrsakar nesil ugurlarynyň utgaşygyndan Garader aty (1977, Kerwen-Ýelona) alyndy. Bu uzagara goýberilyän atdyr. 1981–1984-nji ýyllarda geçirilen at çapysygy möwsümlerinde 1400-3200 metr aralyklara goýberilende, ol diňe birinji ýerleri eýeläp, «Gelşikli», «Elita», «Deňeşdirmе», TSSR-iň OHM «Glawkonupr», «SSSR-iň baýragy», «Halklaryň dostlugy» we «Hoşlaşyk» atly baýraklaryň hem eýesi boldy. Garader özünden soň ajaýyp saýlama tohum atlaryň neslini goýup gitdi. Bottomkross usuly boýunça 269–142 nesil ugurlarynyň utgaşdyrylmagy netijesinde Bilbil atly baýtal (1980, Polatly – Gyzylgül) alyndy. Ol öz ýaşytdaşlarynyň arasynda 1200-1600 m aralyga guralan çapysykda ýeňiji bolup geldi. Ol nepisligi, gозzelligi, ýokary ýyndamlygy bilen tapawutlanyp, ahalteke tohum atlarynyň hakyky nusgasy boldy. 1983-nji ýylda Gaýma – 2 aty /Keýik-Kerwen/ alyndy. Ol 1200-1400 m aralyga çapysykda ýeňiji bolup, «Halklaryň dostlugy» baýragyna eýe boldy. Şeýle usullar boýunça beýleki tohum atlaryňam köpüsi döredilipdi.

Biziň kosmos asyrymyzda atlaryň boýyny üýtgetmek maksady bilen dürli tejribeler geçirilýär. Mysal üçin, Italiýada gerşiniň belentligi 200 sm golaý atlary ösdürip ýetişdirmek başartdy, emma bu tohum özüni ödemedi, sebäbi, belent boýlary olaryň beden berkligine zyýan ýetirdi. Tersine, Awstraliýada atlaryň pes boýly falabella tohumy döredildi. Şol atlaryň tayçanaklary doglanda boýy 30 sm bolup, agramy 5-6 kg ýetýär. Amerikan alymlaryna bolsa boýy ortaça itiň boýy bilen deň bolan atlary döretmek başartdy. Olaryň boýy million ýyl mundan öň ýaşan atlaryň boýy bilen deňeşerdir. Geň ýeri hem pes boýly atlar 40 ýyla çenli ýaşayarlar, adaty atlaryň ortaça yaşy bolsa 25-30-dan geçmeyär. Şeýle pes boýly atlary iti iden ýaly ýüpli gezdirmäge çykaryp, otaglarda ýaşadýarlar. Emma atçylyga beletlerin pikirlerine görä, sport atynyn in amatly boýy 160-170 sm r bolmaly, munufi özi ahalteke atynyn boyuna laýyk gelyar. Ahalteke atlary şu dowiirler hem her kese j bolmadyk tâsin bedewler bolmagyna galyar. Onunam sebäbi bu arassa tohumy

Gulistan

Obloshka

öndüryân baytallaryn nynyň bary-yogy 1500-den geçmeyândigi bilen düşündirilýär.

Türkmenistanda gadym döwürlerden bäri daşary ýurtly belli syýasy işgärlere ahalteke atlaryny sowgat bermek däbi dowam edip gelýär. Men sizi gadym döwürlerde atlaryň nähili sowgat edilendigi bilen tanyşdyrmakçy bolýaryn. Sowgat etmek däbiniň berjaý edilmeginde atlar wajyp orny eýeläpdirler. Sowgat bolsa öz nobatynda wezipeli adamlaryň özara gatnaşyklarynda, şeýle hem häkimiýet bilen halkyň arasyndaky gatnaşyklarynda baglanyşdyryjynyň aýrylmaz halkasy bolupdyr. Gadymy döwletleriň baştutanlarynyň arasynda sowgatlary synlamagyň belli bir dabaraly däbi bolupdyr, şonda atlara aýratyn orun berlipdir. Ilki başda ony doly bezegliliginde görkezipdirler, soňra bolsa at esbaplaryny aýryp, onuň beden gurluşyny synlamaga mümkinçilik döredipdirler. Ýokary derejeli hökümdaryň öz tabynlygyndakylardan kimdir birine at sowgat etmegi bolsa onuň belent

rehimdarlygy we hoşamaýlygy hasap edilipdir. Bizin eýýamymyzdan öňki VI asyrdan goňşy döwletler bilen türkmenileriň ata-babalary bir-birlerine sowgat berşip - sowgat alşypdyrlar, şolaryň köpüsi ahalteke atlarynyň bahasyny gowy bilýän ekenler. Şeýle sowgatlary alanlaryň arasynda Müsür şalary, hytaý, rim, grek imperatorlary we beýlekiler bolupdyr.

Sowgat berilmek meselesi hakynda gürrüň gozgalanda Orsýetiň “Sarskoýe selo» arheologiya toparynyň eden açyşy hakynda hem aýdasym gelýär. Şol topar Sankt-Peterburgyň eteginde ýerleşýän Sarkoýe selonyň Aleksandr bagçylygynyň taşlanan kunjekleriniň birinde gazuw-agtaryş işlerini geçirýär. Şol ýer birwagtlar imperatoryň atlarynyň jaýlanýan mazarystanlygy bolupdyr. Köp wagtlara çeken gazuw-agtaryş işlerden soň, arhiw materiallary hem öwrenileninden soň, şol ýerde ilkinji atyň 1834-nji ýylda, Orsýetiň imperatory Nikolaý-1 döwründe jaýlanandygy anyklandy. Gonamçylykda Orsýetiň ýurt

Tolkun

baştutanlarynyň münen söýgüli atlarynyň garrap ölenlerinden soň jaýlanandygy belli boldy. Şol jaýlanan atlaryň arasynda imperatora sowgat berlen atlaryň hem bardygy anyklandy. Musulman gündogarynda mydama patyşa, şalaryň sowgadyna don, gylyç ýa-da beýleki ýaraglar giripdir. Ýöne gündogardan gelýän sowgatlaryň arasynda aýratyn eý görülýanleri ahalteke atlary bolupdyr. Arhiw maglumatlary arkaly musulman gündogaryndan Orsýetiň imperatory Aleksandr II-ä

ahalteke atlarynyň azyndan 2-siniň sowgat berlendigi subut edildi. Şolaryň biri Hywa hanyndan, beýlekisi – Buhara emirinden sowgat edilipdir. Şol atlaryň ikisi hem ölerden soň, Sarskoýe seloda, imperatoryň atlarynyň mazarystanlygynda jaýlanylýar.

Üçünji müňýyllyk – kosmos eýýamynyň we ýokary tehnologiýalaryň müňýyllygy. At bolsa mydama adam bilen galyp, ol onuň ömürlük hemrasy bolar.

Ескерту: Мақала мен фотосуреттер “Ахалтекинцы – райские кони” атты кітап авторы Чары Ширлиевтің рұқсатымен басылды.

Назира НҰРТАЗИНА (Алматы/Қазақстан)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихының түркі кезеңіне (мәдени үдерістер, исламның таралуы) арналған 100-ден астам еңбектің, соның ішінде «Ортағасырлық Қазақстан тарихындағы ислам» атты монографияның авторы.

Nazira NURTAZINA (Almaty/Kazakhstan)

Doctor of History, Professor of al-Farabi Kazakh National University, the author of more than 100 works devoted to the Turkic period of Kazakhstan History (cultural processes, Islamization), including the monograph «Islam in the history of medieval Kazakhstan».

AVRASYA GÖÇEBELERİNDE ATLI GÖÇEBE MEDENİYETİNİN DOĞUŞU VE ÖZELLİKLERİ

Мақалада еуразиялық номадтардың көшпелі-ат өркениетінің пайда болуы мен қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Автор адамның жылқыны қолға үйрету ісін, осы жануарға табынушылықтың пайда болуын сипаттайды, сондай-ақ Еуразия кеңістігінде (сақ және түркі дәуірі) өркениет негіздерінің қалыптасуы мен нығайында маңызды рөл атқарған салт аттылық пен көшпеліліктің көрінісін талдайды.

The paper deals with the origin and peculiarities of the formation of equestrian-nomadic civilization of Eurasian nomads. It describes domestication of a horse by a man, cult occurrence of this animal. The author analyses the emergence of horse saddling and nomadism which were significant in formation and strengthening of the civilization basis in Eurasian area.

↑
topluların medeniyetlerinin özellikleri manevi ve kültürel, maddi ve teknolojik göstergeler içerir. Eski Avrasya bozkırlarındaki medeniyetin ortaya çıkış ve gelişme sürecinden, maddi kültürdeki yeni gelişmelerden, üretim yöntemleri ve benzeri konulardan bahsederken eski dönem için Cıvalı Taş Çağı ile Bakır Çağı'nın başarıları olarak ilk önce atların evcilleştirilmesi, ikinci olarak üretim biçimine geçiş bağlamında hayvancılık kültürünün benimsenmesi kaydedilmelidir. Avrasya bozkırlarında çağın bu çok önemli başarılarına imza atan topluluklar Andronovo Kültürü ve Merkezi Kazakistan'da gelişen Begazı Dandıbay Kültürü çevrelerine (MÖ IV. yüzyılın ortaları ile III. yüzyılın başları) ait topluluklardır.

Andronovo Kültürü'nün taşıyıcıları Volga, Don ve Ural bölgesinden Doğu'da Yenisey'e ve Güney'de Orta Asya'ya kadar uzanan engin bölgede tek bir birlik oluşturmuşlar ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Andronovo köyüne yakın bir yerde söz konusu kültüre ait arkeolojik buluntuların elde edilmesinden sonra kullanıma giren "Andronovolular" terimi doğal olarak Rus kültürü ve Rus dili çağırışımı yapar ve bu nedenle Kazakistan tarihi ile ilgili yapılan bilimsel ve genel çalışmalarda uygun bir açıklama yapmayı gerektirir.

İnsanoğlunun atları kendilerine ilk Avrasya bozkırlarında alıştırılmaya başladığı ve Kazak, Türkmen, Kırgız ve diğer göçebe ve yarı göçebe Türk halklarının

hayatında ve kültüründe en iyi şekilde korunan at kültürünün yine bu bölgede ortaya çıktığı tahmin edilmektedir [1, 30]. Göçebe biliminde Avrasya bozkır tipi göçebe toplumunun kendine has özellikleri bilinmektedir. Bu tip göçebe toplumu diğer göçebelerden farklı kılan önemli özelliklerden biri onların çok miktarda koyun ve at sürülerine sahip olmalarıdır [2, 124]. Ayrıca günümüz bilimsel çalışmalarda “Avrasya göçebelerinin atlı göçebe medeniyeti” tabirine de sık rastlanır. Avrasya göçebelerinin atlı göçebe medeniyetinin doğuşundan ve özelliklerinden söz ederken Bakır Çağı'na ait olan Botai Kültürü'nün (Kökşetau/Kazakistan) yerleşim yerinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda eşsiz at kalıntılarını hatırlamamak mümkün değildir. Eski yerleşim yerinde 70 bin ata ait çok sayıda kemik bulunmuştur ki bu kemikler at üretiminin bulunduğu yerde elde edilen kemiklerin yüzde 99,9'unu oluşturmaktadır [3, 283-284].

Tunç Çağı kültürünün maddi ve teknik başarılarının Avrasya bozkırlarındaki göstergesi madenciliktir. Atı evcilleştirme ve ardından ona eyer vurma (binicilik), savaş ve at arabalarının icadı, madeni işletme ve bol miktarda kullanma, silah çeşitlerinin arttırılması gibi gelişim belirtilerinin hepsi kendi aralarında bağlantılıdır. Madenin işletilmesi, tunçtan, daha sonra da demirden eşyaların üretilmeye başlaması uygarlığın en önemli etkenleri olmuştur. Eski insanlar bakır madenlerini araştırmış, bakır ve kalaydan meydana gelen bakır alaşımı olan bronzu elde etmeyi öğrenmişlerdir. Güney Ural, Merkezi Kazakistan ve Altay bölgelerinde eski maden merkezleri bulunmuştur. Kazakistan, sahip olduğu yer altı zenginlikleri sayesinde önemli bir bölge haline gelmiştir. Bölgede çok büyük miktarda bakır filizleri ile kalay bulunmuştur. Uzmanların belirttiklerine göre Jezkazgan şehrinin bulunduğu bölgeden Tunç Çağı'nda yaklaşık 1 milyon ton bakır filizi elde edilmiş, 100 bin ton bakır istihsal edilmiştir [4, 107]. Arkeologlar tarafından eski bronz dökümcülerinin maden arama ve işletmenin tüm sırlarını bildiğine işaret eden değişik bakır ocakları ile teknik yapılar bulunmuştur.

Eski Kazakistan sakinleri iplikçilik ve dokumacılıkla uğraşmış, çini üretmiş ve ev inşaatını geliştirmişlerdir. Eski Begazı Dandıbay Kültürü'ne ait eserler arasında büyük taştan karolarla ve kerpiç bloklardan yapılmış türbeler bulunmaktadır. Bu türbeler büyüklükleri ve mimari yapısı açısından fevkalade anıtlardır [5, 119]. Aşağı Seyhun ve Aral bölgelerinde bulunan ve Geç Tunç Çağı'na ait olduğu tahmin edilen Tagisken mezar anıtları da eskiden inşaatın ne denli gelişmiş olduğunu

göstermektedir. Yüksekliği 6-8 metreye ulaşan en büyük Tagisken mezar anıtının etrafı, yüksekliği ve kalınlığı 3 metre olan duvarla çevrilmiştir.

Avrasya bozkırı yavaş yavaş yaylacılık geleneği ile çiftçilik bilgi ve becerileri edinmiştir. Burada eski insan yaşamında atın rolünün hızla artmasının yerlilerin ait olduğu Andronovolular Kültürü'nü at üretim kültürüne dönüştürdüğünün altını çizmek gerekir. Uzmanların hesaplarına göre Andronovoluların (Tunç Çağı'nda Kazakistan topraklarında yaşayan boylar) et tüketiminin yüzde 60-70'ini inek eti, yüzde 10'unu koyun eti, yüzde 20-30'unu da at eti oluşturmuştur [1, 33-34]. Tunç Çağı'nda Kazakistan boyları Moğol tipi atların yanı sıra savaş arabalarına koştukları cins atlar (günümüzdeki Ahal Teke, İngiliz ve Arap cins atlarının ataları) da yetiştirmişlerdir. Avrasya bozkırlarının eski hayvan yetiştiricileri kendi efsanelerine işte bu atları konu etmişler, taptıkları nesnelere arasına eklemişlerdir. Daha sonra Saka-İskit boyları silahlara taparak savaş atlarını kutsal olarak kabul etmişlerdir.

Kazak ve Moğollar başta olmak üzere Avrasya göçebeleri günümüzde hâlâ beslenme alışkanlıkları ve geleneklerinde at etini tercih ederek bu et çeşidine değer verirler ve atı “hayvanın incisi” olarak tanımlarlar. Bu halklara göre at eti sucuğu nefis yemeklerdendir. Bugün, küreselleşme koşullarında değişik kültür ve din mensupları ile bir araya geliriz. Bu durumda tüm halkların gelenek ve göreneklerine saygı duymak gerekir. Ayrıca kendi milletimize özgü geleneklerin önemli özellikleri ile önceliklerini delillerle ispatlayabilmeliyiz. Örneğin, farklı milletlere mensup insanlar (Avrupalılar veya Yakın ve Orta Doğu ülkelerindeki Araplar ve diğer Müslümanlar) atın insanın en iyi ve vefalı dostu, akıllı, nadir ve değerli bir hayvan olduğunu ve bu nedenle “dostu yemenin” pek hoş bir davranış olmadığını sıkça dile getirirler. At konusundan, Kazakistan göçebeleri kültüründeki atın rolünden söz ederken bunun gibi yanlış düşüncelere aşağıdaki gibi delillerle açıklama getirmemiz gerekir. Her şeyden önce Kazakların, ataları eski Türkler gibi hayvancılık kültüründe cins ve iyi atları (yani akıllı ve gerçek «dostlarını») ki savaş atları bu atlardan seçilmiştir) diğer atlardan ayrı tuttuklarının altını çizmek isteriz. Kültürümüzde iyi atlarla ilgili bazı etik yasaklar getirilmiştir.

Kazak geleneğinde savaş atları ile cins koşu atları katledilmemiş ve besi olarak kullanılmamıştır. Bu atlara neredeyse insan muamelesi yapılmış ve kendi ecelleri ile ölmelerine izin verilmiştir. XVIII. yüzyılda yaşam süren ve Çungarlarla savaşan büyük kahraman ve yiğit,

Nayman boyunun başkomutanı Karakerey Kabanbay'ın (gerçek adı Yerastı) Kubas adlı meşhur atıyla ilgili hikâye buna örnek gösterilebilir. Kazak anonim eserlerine göre Kabanbay her atın kaldıramayacağı yapıda dev cüsseli bir adamdır. Kubas aygır ise tam kahramana göre bir at olduğundan yiğidin en iyi dostu olmuş ve Kabanbay Bahadır önemli savaşların tümüne sadık atı ile birlikte katılmıştır. Kabanbay Bahadır yaşlanıp ölüm döşeğine düştüğünde heybetli Kazak kahramanının yaşlandığını ve hastalığa yakalandığını öğrenen düşmanlar (Kalmuklar ve Çungarlar) sevinerek tekrar Kazak bozkırları sınırlarına dayanırlar. Bu tehlikeli haberi duyan Kabeke* çok sinirlenir ve hızla yataktan kalkar. Başkomutan kemerini sıkıca bağlayıp silahını ve atını hazırlamalarını emreder. Hastalık bahadırı geçici bir süreliğine terk eder. Kabanbay Bahadır atına binip yerli savaşçı yiğitleri bir araya getirir ve istilacıların saldırısını son defa başarılı bir şekilde püskürtür.

Daha sonra, halkımızın sözlü tarihinin anlattığına göre Başkomutan köyüne döner dönmez rahmetli olur. Kabanbay Bahadır'ın ölümünden sonra Kubas at uzun yıllar iyice yaşlanana kadar diğer atlarla birlikte yaşamına devam eder. Daha önce belirttiğimiz gibi Kazak geleneklerine göre bu tür at kendi eceliyle, yaşlanarak ölmelidir. Büyük şahsiyete ait olan asil atı kesip yemeye kimse cesaret edemezdi. Günün birinde at bakıcıları köy ağasına Kubas atın çok yaşlandığını ve ayağa kalkamadığını haber verirler. Köy ihtiyarları yaşlı atın ecelinin yaklaştığını anlayarak at bakıcılarına «Kabanbay, Kabanbay!» diye yüksek sesle merhum bahadırın adını seslenerek sürüdeki atları kovalamalarını emreder. O zaman herkes yaşlı savaş atının bir an yerinden kalktığına ve kulaklarını hareket ettirdiğine şahit olup şaşkına döner. Sahibinin kutsal adını duyan at aniden yerinden fırlayıvermiştir. Ancak kişneyerek sürünün peşinden gitmek üzere koşmaya yeltenirken düşerek can teslim eder... (Sözlü tarihin başka bir versiyonuna göre Bahadır tam tersine atının ölümünden sonra üç yıl daha hayat sürmüştür, atını saygı ile dağın tepesine defnetmiştir). Gördüğümüz gibi eski Türklerin, Kıpçak boyunun nesillerinden olan Kazaklar seçmeksizin her atı yememişlerdir. Kazak halkı iyi atları kutsal olarak kabul etmiş, yarı insanmış gibi saymışlardır. Kazak folklorunda ve edebiyatında Bayşubar, Tayburıl, Tarlan, Kulager gibi birçok ünlü atların konu edildiği efsanelerle türküler mevcuttur. Kazak halkı sadece ulu hanları ile bahadırlarının adlarını değil, onların kutsal atlarının adlarını da

hatıralarında tutar. Bunlar Abılay Han'ın Alşanboz, Bögenbay Bahadır'ın Narkızıl, Kene Han'ın Kertaylak, İsatay Kahraman'ın Aktaban adlı adları ile başka da ünlü şahısların atlarıdır [6, 437].

Bunun yanı sıra Orta Doğu, Avrupa ve diğer ülkelerde at etinin yemekte kullanılmasının yasaklanmasının tarihi ve atın dünyanın bazı bölgelerinde nadir ve neredeyse egzotik bir hayvan sayılmasıyla, sadece kendi görev alanında, yani süvariler için kullanılmasıyla ilgili olduğunu dikkate almalıyız. Avrasya bozkırlarında ise ezelden beri yukarıda belirtilen Botay Kültürü'nde olduğu gibi yabancı atlar bolca bulunmuştur. Hayvancılık yönünde bir medeniyet kuran Avrasya bozkırları göçebeleri yüzyıllar boyunca bu atlardan sürü sürü evcil atlar yetiştirmişlerdir. Hayvan sayısı o kadar yüksek sayılara ulaşmıştır ki Orta Çağ'daki Oğuz Türklerinin en zenginleri on binlerce ata sahip olmuşlardır. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre varlıklı bir insanın ölümü durumunda merhum için 100-200 baş at kesilmiştir [7, 159-163]. Çokan Velihanov 25 bin kadar atın bulunduğu sürülere sahip olan Kazak zenginlerden örnekler getirmiştir. Atın bu kadar bol olduğu bölgede at etinin besin olarak kullanılması bu hayvanın çoğalmasını engellemesi veya süvariliği olumsuz yönde etkilemesi mümkün değildi.

Modern tıbbın at etinin yüksek kalitesini ve atın koşan bir hayvan olmasından dolayı insan sağlığına olan yararını doğruladığını da eklemek gerekir. Ayrıca at çok temiz, kirli yiyecek ve suya çok hassas olan bir hayvandır. Bu nedenle at etinde toksin miktarı azdır ve kolay hazmedilen et çeşidindedir. Koyun etinden, hele hele domuz etinden çok daha az zararlıdır. Kısırak sütü olan kırmızın tedavi edici özellikleri de çok iyi bilinmektedir. Kırmız kanı temizler, verem ve diğer hastalıkların tedavisinde yardımcı olur.

Eski devirde, MÖ II. binyılın I-II. çeyreğinde tunç ve gemle birlikte daha sonra at koşumunun ortaya çıkmasına ve yeni araç çeşidi olan hafif savaş arabalarının yapılmasına neden olan dizgine bağlanan aletlerin icat edilmesini araştırmacılar kültürel bütünlüğün değişimini belirleyen bir buluş olarak değerlendirirler. Pek çok araştırmaya göre 2-4 atın koşulduğu hafif savaş arabalarının vatanı Avrasya bozkırlarıdır ve arabalar buradan Güneybatı Asya ülkelerine geçmiştir. Yüksek hızda manevra kabiliyetine sahip sağlam yapı olan savaş arabaları bir ustalık şaheseri idi. Bu arabaların örneklerini eski ressamlar kayalara tasvir etmişlerdir (petroglif). Savaş arabaları ile kağnılar Saka devrinde de varlığını korumuştur. Yeni silah ve aletler (sivri uçlu

*-eke: Kazaklarda büyüklerin isimlerine getirilen saygı ekidir.

mızraklar, aybaltalar, demir temrenler), ilkel çadırlar, dört tekerlekli araba üstünde barınaklar, yük kağnıları ve araba gibi taşıt vasıtalarının icadı da takdire şayandır.

Avrasya'nın atlı göçebe medeniyetinin kurucuları değişik zanaatlar öğrenen becerikli ustalardır. Proto-Türk döneminin kültür bakımından gelişmişliğini ve uygarlığını gösteren özelliklerden biri de şehirciliktir. Çağdaş şehirlerin eski şekilleri olan ilkel kentler Avrasya bölgesinde Tunç Çağı'nda bile mevcuttu. Güney Ural'da ve Kazakistan'ın sınır bölgelerinde ortaya çıkarılan ve MÖ III-II. binyıllara ait olduğu tahmin edilen "kentler ülkesi" nin* bulunması heyecan verici buluş olmuştur. Arkaim, Kent ve diğer antik kentler muazzam mimarlık sanatı örnekleridir. Bu kentlerin kendilerine özgü yapıları, savunma tesisleri, su dağıtma sistemi gibi altyapıları, mabetleri ve gelişmiş zanaat merkezleri vardı. Avrasya'nın eski kentlerinin eşsiz örneği olarak, aynı zamanda hem tapınak, hem kale, hem zanaat merkezi, hem de yerleşim birimi olan Arkaim kenti (M.Ö XVIII-XVI. yüzyıllar) gösterilebilir. Yapı, toplam 20 bin metre karelik alana yerleşmiştir.

Avrasya bozkırının medeni gelişmesini etkileyen faktörlerden söz ederken İpek Yolu'nun teşvik edici rolü göz ardı edilemez [8, 17-28]. Kıtalararası faaliyet gösteren bu güzergâh Uzak Doğu ile Akdeniz bölgelerini birbirine bağlayan ve Orta Asya üzerinden geçen ilk güzergâhtır. Bu büyük güzergâhın temeli Zhang Qian'ın MÖ II. yüzyılın ortalarında Çin seddinin ötesine doğru yaptığı seyahate dayanır. Zhang Qian şimdiki Afganistan'ın bulunduğu bölgeye kadar gelebilmiştir.

Ticari kervan yolu sistemi yapısında olan İpek Yolu, MS XVI. yüzyıla kadar Avrasya'nın Çin, Orta Asya, Hindistan, Orta ve Yakın Doğu, Akdeniz bölgesi ve Avrupa gibi kültürel ve idari bakımdan önemli bölgelerini birbirine bağlarken kültür değişimi ve yenilik konusunda katalizör görevi görerek Kazakistan göçebelerinin medeniyetine değeri ölçülemez hizmet sunmuştur. Bilindiği gibi bahse konu uluslararası ticari-diplomatik hattın anayolu Yedisu ve Sir Derya bölgeleri üzerinden geçirdi. Sosyal bakımdan gelişmede kültür ilişkilerinin ve tecrübe değişiminin çok önemli olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Tecrit edilme ise toplumlar için, özellikle de söz konusu olan göçebe topluluklarsa sıklıkla her bakımdan durgunluğa yol açar. Orta Asya şöyle dursun, daha uzakta bulunan Altay ve Sibirya sakinleri bile Güneybatı Asya eski medeniyeti ile alışverişte bulunmuştur. Araştırma sonuçlarına göre

eski Türk Sibirya'sının Doğu'dan (Çin ve diğer ülkeler) ziyade Batı ile daha çok ilişkisi olmuştur. Baykal kıyılarında, Angara ve Lena'da Doğu ve Batı'nın eski kültür yolları kâh birleşmiş, kâh ayrılmıştır.

İran, Çin, Part Krallığı, Kuşan İmparatorluğu ve diğer eski medeniyetler ile kültürel ilişkiler Avrasya bozkırlarındaki toplulukları etkilememesi mümkün değildi. Etkilenme tek taraflı olmamıştır: eski Avrasya'da tunç dağıtım yollarından biri Yedisu bölgesinden Batı Çin'e giden bir yol mevcuttu. Tunç ihtiyacı İpek Yolu'nun meydana gelmesini etkileyen faktörlerden biridir. Bozkır medeniyeti Çin'e maden, at, atlı savaş arabaları vererek bölgede erken Çin medeniyetinin gelişmesini etkilemiştir. Çinliler Kazakistan bölgesinin eski sahiplerini, Sakaları (se, seyçjun), Usunları (usun), Kanglıları (Kangyuy, kantszuy), Hunları (syunnu) çok iyi tanıyorlardı. Eski devirlerde Kuzeyli göçebelerin hepsini birden "Hu" (dunhu – Doğulu "barbarlar", yuyeçji – Batılılar) diye adlandırırlardı. Daha sonra Çin vakayinameleri "tutszyuye"den, yani Göktürk Kağanlığı devletinin Türklerinden bahsedecektir.

Biniciliğin ve göçebeliğin ortaya çıkması Avrasya Bölgesi'nde (Saka ve Türk devirleri) uygarlık temelini oluşmasında ve pekişmesinde kökten değiştiren bir rol oynadığını vurgulamak gerekir. Sonucunda ciddi sosyal ve kültürel değişim meydana gelmiş, Avrasya göçebelerinin hareket kabiliyeti yüksek atlı göçebe medeniyeti kurulmuştur. MÖ I. binyılın başlarında esasında Merkezi Avrasya meskûnlarında çevre ikliminin kurumasına bağlı olarak doğan göçebelik, sonunda ekonomik ve teknolojik başarı olmuştur ki bu sadece kendine göre üretici olan bir ekonomi olarak algılanmayıp toplumun doğa ve ortam ile toplumsal ve demografik faktörlerden meydana gelen tehlikelere karşı zamanlıca verdiği en uygun cevap olarak algılanmalıdır.

Göçebelik sayesinde daha önce kullanılmayan bozkırın engin toprakları işletilmeye başlar. Hem göçebelerin geçimlerini sağlayan uğraşları, hem de savaş becerilerinin mükemmelleştirilmesini ciddi anlamda etkileyen sürek avı geleneği de bilim adamlarının ilgisini çeken konulardandır. Proto-Türk göçebelerin önemli icatlarından biri de sökülebilir ev modeli olarak çadırdır. Çadırların MÖ VII-VI. yüzyıllarda yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir [5, 120].

Atlı göçebe medeniyeti çerçevesindeki yeni hayvancılık uğraşı çok verimli ve yüksek ünlü bir uğraş olmuş, daha çok ilave ve fazla ürün sağlarken sosyal ve politik sistemin oluşma sürecini tetiklemiştir. Yaylacılık geleneği de hayvanların oldukça artmasına yardımcı olmuş, hayvan bakımı ile ilgili emek masraflarını en aza indirmiştir.

* Güney Ural'da antik kentlerin bulunduğu yere verilen ad.

Böylece bir yığın genç erkek serbest kalarak profesyonel savaşçı “sınıfını” oluşturmuştur. Yavaş yavaş göçebe yaşamda askerleşme ve savaşkanlık artmış, askerî politik anlaşmazlıklar sık sık meydana gelmeye başlamıştı. Böylece binicilik yeni askerî politik mekanizmayı da beraberinde getirir [9, 58]. «Atın kullanımı insan çıkarına olan av şartlarını tamamen değiştirmiştir ve emek verimliliğini kat kat arttırmıştır» [3, 287].

İnsanlık tarihindeki atın rolü felsefe açısından ele alınacak olursa insanlar at sayesinde rutin hayattan uzaklaşma imkânı bulmuşlar; gözleri önüne engin manzaralar ve hareket özgürlüğü serilmiş, eskisine göre daha mükemmel savaş tekniklerini edinme olanakları edinmişlerdir. Böylece atı kendine alıştıran ve tabi eden, kendisinin binici ve savaşçı ruhunu sergileme imkânı bulan soylu savaşçı tabakası oluşmuştur. Avrasya tarihinde, genel olarak Eski ve Orta Çağ dünyasında göçebeler her zaman kültürel değerler ile teknoloji yeniliklerin aktarıcı ve milletlerle medeniyetlerin arbulucusu olmuşlardır.

Üç köşeli ok ve hafif yay ile silahlanan, hızlı ve manevra kabiliyetine sahip Avrasya göçebe süvarisi çevredeki komşular için korkutucu güç konumundaydı. Eskiden istilalar ve bununla ilgili göçler halkların ve kültürlerin yakınlaşmasını sağlamış, eskimiş basmaklıpları, bazı topluluklardaki hareketsizliği yok etmiştir. Göçebe hayat tarzı özellikle de hayvancılıkla uğraşan yerleşik halk ile çiftçilikle uğraşan yerleşik halk arasındaki ilişkiler neticesinde yoğun olarak gelişen etnik ve etnogenetik süreçlerin katalizatör rolünü üstlenen göçleri teşvik etmiştir.

Göçebe halklar özgün savaş sisteminin yaratıcıları olmuşlardır ki yüzyıllar boyunca bu sistem onlara düşmanları karşısında askerî-siyasi üstünlük kazandırmıştır. Uzmanların söyledikleri gibi karışık yapılı yayın çıkış noktasının Güney Sibirya ile Orta Asya olduğunu kabul etmek doğru olacaktır [10, 47-48]. İskit tipi yay daha sonra hızla tüm Avrasya'ya yayılır. MÖ I. binyılın sonlarında ileride Türk çevresinde yapılan değişik yay çeşitlerine örnek olacak Hun tipi yaylar da ortaya çıkar.

Saka-İskit devrinin daha başlarında silah üretimi artarak kalitesi yükseltilmiştir. Tunç temrenler, mızraklar, bıçaklar ve hançerler buna örnek gösterilebilir. Birçok icat (demir koşum, silah çeşitleri, maden işleme sırları, vs.) Avrasya Proto-Türkleri tarafından yapılmıştır. Sakalar kısa hançer, kılıç, aybalta gibi çeşitli kesici ve dürtücü silahlar kullanmışlar ve plaka zırhlar giymişlerdir. Göçebe Sarmat kültürü koni biçimli mızraklar, özel miğfer ve yelmelerle öne çıkar. Yenileşme, benimseme ve etkileşim süreci özellikle

de askerî-teknik alanda hızlı ve belirgin ilerlemiştir. MÖ I. binyılın başlarında İç Asya'yı mesken edinen Hunlar da at üreticilerinin medeniyetine önemli katkılar sağlamışlardır. Tunç ve demir madenciliğini, maden işletmeyi, tekerlekli arabalar üretmeyi bilen ve iyi binici olan Hunlar aynı zamanda savaş becerilerine, duvar kırma tekniklerine sahip idiler ve bu becerileri sayesinde kale ve kentleri kazanmaları kolay oluyordu.

Günümüzde, Kazakistan topraklarında yaşayan Sakalara ait pek çok maddi ve kültürel miraslar, eserler bulunmuştur. Bunlar eski yerleşim yerleri, yapılar, ocak yerleri, silahlar, ev eşyaları ve mücevheratlardır. Kazılarda bol miktarda temrenler, mızraklar, bıçaklar, çapalar, baltalar, çekiçler ve balçıktan kaplar bulunmuştur. İnsan kemikleriyle birlikte değişik ev araç gereçleri de çıkarılmıştır. Daha geç dönemlere ait mezarlarda ise bronz eşyalar, altın ve gümüş süs eşyaları da elde edilmiştir.

Kazakistan ve sınırdaş Avrasya ülkelerinin eski tarihini aydınlatmada Pazırık, Mayemir, Şilikti, Besşatır, Berel, Yesik, Tasmola Kurganları ile Tagisken, Uygarak, Araltöbe ve benzeri tarihî eserlerin çok büyük önemi vardır. Eski Sakalara ait tarihî yadigarların bir kısmı Saka liderlerinin defnedildikleri mezar yerleridir. Bu tür mezar yerlerine Talas, Çu, İli nehirlerinin kıyılarında, Trans-İli ve Yedisu Ala Dağları yamaçlarında, Kegen ve Narıncol dağlarının eteklerinde rastlanır. Zamanın en büyük ve önemli buluşu MÖ VI. yüzyılın Saka dönemine ait Berel Kurganı'dır (Altay).

Arkeologlar Berel Kurganı'nda yaldızlı grifon, altın kaplama ahşap kaplan-grifon, koyun, sığın, geyik gibi hayvan figürleri ile pek çok süs eşyası bulmuşlardır. En ilginç olanı ise yapay buzlar sayesinde günümüze kadar korunmuş süslü 17 attır. Buluntular eski Avrasya sakinlerinin yapay buz yardımıyla mumyalama ve trepanasyon işlemi tekniklerini bildiklerini teyit etmektedir.

Avrasya atlı göçebe medeniyetinin gurur duyabileceği önemli bir husus da “Hayvan üslubu” sanattır. Göçebeler kendi ihtişamlı yaşamlarını kıyafetleri ile süs eşyalarına, araç gereç aksesuarlarına ve at takımlarına yansıtılmışlardır. Zira düğme ve toka, kılıç askıları, at takımı aksesuarları özellikle stilizasyon yöntemi ile yapılmıştır. Hançer sapları, kazan ayakları, at süsleri, tokalar, küpeler ve boncuklar hayvan ve mitolojik varlık figürleri ile süslenmiştir. Bu sanatın hem bir tatbik yönü vardı, hem de totem ve büyü işlevi görerek aynı zamanda dinî ve büyüleyici özelliğe sahipti.

Bu sanatta sürekli hayvan grupları tasvir edilmiştir. Bunlar yoğunlukla sığın, geyik, at, dağ koyunu ve ke-

çisi, aslan, kaplan, pars gibi yırtıcı hayvanlarla yırtıcı kuşlar; nadir olarak da yaban domuzu ve saygadır. Hayvanlar ayrı veya karmaşık yapıda öldürücü pençeleşme ve dövüş sahnelerinde betimlenmişlerdir. Bu özellikler daha ziyade göçebelerin sanatına has olan özelliklerdir. Çoğu araştırmacı Avrasya Sakalarının sanatında başka milletlerden (Farslardan, Greklerden) etkilenme olduğunu göz ardı etmemekle birlikte bu sanatı daha çok yerel ve orijinal bulurlar. Hayvan üslubu sanatını özgün ve alıntı geleneklerin sentezi, kaynaşması olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Aslan, grifon kartal, “kutsal hayat ağacı” motifleri, lotüs çiçeği ve benzeri motifler Fars-Asur kültüründen alınmış olmalıdır. Halka şeklini alan kedi cinsinden yırtıcı hayvan motifi de Güneybatı Asya’dan etkilenme bir motif olmalıdır. Aslında, boynuzlu aslan grifon figürlerini Farmlar Asur ve Babil’den almışlardır.

Avrasya ise muhtemelen Güneybatı Asya’dan hayvan figürlerini sanatla bütünleştirme fikri ile sanat üslup ve tarzını almıştır [9, 111]. Göçebeler bu sanatı benimsemekle kalmamış, aynı zamanda onu geliştirerek kendi milli özelliklerini katmışlardır. Kimi bilim adamlarına göre ise İskit sanatı önce Merkezi Sibirya’da (tam olarak Altay ve Yukarı Yenisey bölgesinde) ortaya çıkmış, daha sonra Asur ve İran’ın etkisi altında kalmıştır. Saka-İskit ustalarının tasvirlerinde göçebe ruhunu tam yansıtan yaşam ve canlılığı görmek mümkündür. Genel olarak, Avrasya boylarının önemli katkıları bölgede bu sanatın “Avrasya hayvan üslubu” diye adlandırabileceğimiz bağımsız bir ekolünün oluştuğunu teyit etmektedir.

Hayvan üslubu sanatı, özgün fikirler ve konuların ortaya çıkması ve tezyin tekniklerinin tekemmül ettirilmesiyle gitgide gelişmiş; hayvanları tasvir etmede tarz ve tasarlama gelişerek zamanla öznel süsleme sanatına geçilmiştir. Hayvan üslubu sanatı belirli dönemlerden geçmiştir: arkaik dönem (MÖ VII-VI. yy. ve V. yüzyılın başları), geçiş dönemi (MÖ V. yy. – IV. yüzyılın başları), doruğa ulaştığı dönem (MÖ IV. yy.), düşüş ve istihale dönemi (MÖ IV. yüzyılın sonları - III yüzyılın başları).

Arkeolojik buluntular eski Hunlarda çok özgün bir sanat olarak değerlendirebileceğimiz, daha çok tunçtan yapılmış kemer tokaları ve plakalarında, tokalar ve düğmelerde hayvan motifleri kullanma veya akıcı desenlerle bitirme sanatının çok yaygın olduğunu göstermektedir. Bu sanat daha çok adını şamsiden kuzeye doğru, Sarı ırmağın menderesinde yaşamış boyun adından alan “Ordos Sanatı” olarak bilinir. Bu bölgeden bol miktarda buluntular elde edilmiştir.

1972 yılında İç Moğolistan sınırlarında yapılan Alusay Kurganı kazılarında toplam ağırlığı 4 bin gramı bulan 218 parça altın eşya bulunmuştur. Bu eşyalar arasında yüksekliği 7,1 cm, çapı ise 16,5 cm olan ve hayvan figürleri ile süslenmiş altın taç dikkatleri çekmektedir. Taç sahibinin yüksek statüsüne işaret eden taçtaki kartal tasviri aynı zamanda dinî anlam da içermektedir. Uzmanların belirttiklerine göre taç Hun liderine aittir [11, 21].

Uzun ve Kanglılara ait anıtların kazıları sırasında da değişik değerli mücevherler, küpe ve yüzükler bulunmuştur. Bu tür eşyaların arasında bir kuşu yutmakta olan aslanın kafası tasvir edilen ilginç bir toka da mevcuttur. Uzun ve Kanglılar değişik zanaat sahibi ustalardı. Onlarda çömlekçilik, dokumacılık, dericilik, demircilik ve kuyumculuk gelişmişti. Burada elbette Çin ve İran kültürünün, Helenistik kültürün İpek Yolu vasıtasıyla meydana gelen iletişim sonucunda Orta Asya’nın kültürünü etkilediğini kabul etmemek gerekir. Örneğin, Kanglı kurganlarında onların Çin’le olan bağlantılarını sergileyen bir adet nefrit taşından yapılmış fincan bulunmuştur.

Göçebe bilimi ile ilgilenenler eski göçebelerin etnopsikolojik özelliklerini, yani onların mantalitesini niteleyen temel belirtiler olduğunu fikrinde birleşirler. Eski göçebeler (Sakalar, Hunlar, Türkler) fiziksel ve ahlaki mukavemet gücünün, özgürlüğün, cesaretin, yiğitliğin değerini bilmişler ve bu değerleri kendilerine aşılamışlardır. Onlar çok hareketli ve yeniliklere açıktı; durgunluk ve dinginliği, belirli bir ikamet yerine fazla bağlı kalmayı sevmezlerdi.

Askerî teknikler ile vahşi hayvan avlama taktiklerine, evren bilimi ve çevre bilimi gibi bilgilere sahip olan atlı göçebe medeniyetinin manevi değerlerine bakılacak olursa Avrasya göçebelerinde karışık etnogenetik ilişkilerin yaygın olması ve desteklenmesi, aile kökenlerinin iyi bilinmesi, akrabalık evliliklerinin yasaklanması (yedi göbeğe kadar evliliğin yasaklanması) gibi çok özgün ve değerli davranış kuralları ile tabuların bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Belagat ve şiir sanatı göçebe Türk kültüründe çok yüksek noktalara ulaşmıştır. Ünlü Türkolog W.Radloff Türk halkları arasında özellikle Kazak ve Kırgızların güzel konuşma yeteneğine sahip olduklarını, göçebelerin ahenkli konuşmaya dünyanın en yüksek sanatıymış gibi baktıklarını yazmıştır. Ayrıca, onlarda irticalen konuşma özelliği çok gelişmiştir. Tatar bilim adamı Sadri Maksudi Kazak ve Kırgızların diğer Türk haklarına nazaran irtical sahibi ve şiire çok yat-

kın olduklarını belirtmiştir. Türk göçebelerin manevi kültürü eski mitolojik menkıbelerin, folklorun, özellikle de kahramanlık destanlarının, köken bilimi ile ilgili tarihî ve edebi eserlerin, hitabet sanatı, müzik ve türkü eserlerinin uyumlu bir karışımından ibarettir.

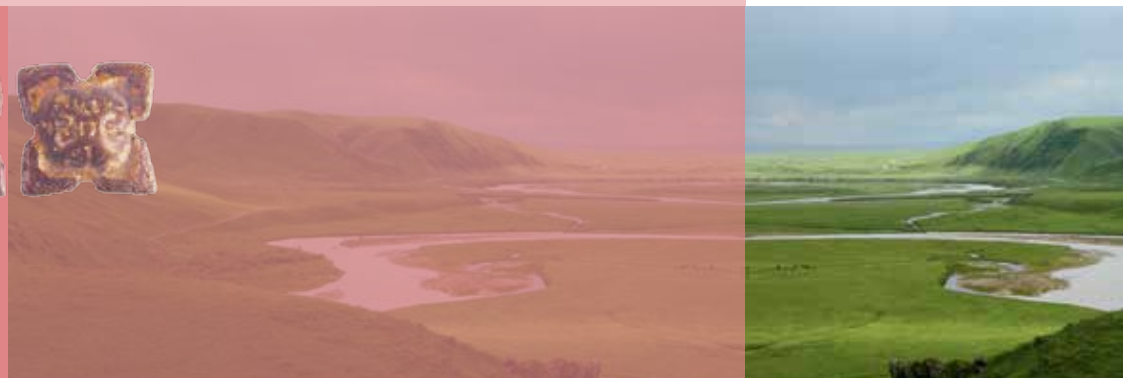
Sonuç olarak, XXI. yüzyıla doğru dünya tarih yazımında göçebelere ilişkin birçok olumsuz basamaklıpların giderilmiş olmasına rağmen Avrasya bozkırlarının atlı göçebe kültürü konusunun sonuna kadar

araştırıldığı söylenemez. Göçebeliğin tarihî tecrübesinin daha da araştırılmaya ihtiyacı vardır. Bu durum kültür yeniliklerinin, çevre ve diğer kültürlerin yaygınlaşmasında aracı olan, birleştirici rol üstlenen göçebelerin zihniyet ve anlayışını da kapsamaktadır. Çağdaş tarih yazımı atlı göçebe medeniyeti kurucularının “Avrasya’daki kültürel yayılmanın, kültürler arası ilişkilerin en önemli ajanlarından” biri olduklarını kabul etmektedir [12].

Kaynaklar

1. Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. – Фрунзе, 1986. – 32 с.
2. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2000. – 604 с.
3. Зайберт, Виктор. Ботайская культура. – Алматы, 2009. – 576 с.
4. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т.1. – Алматы, 1996. – 544 с.
5. Маргулан, Алькей. Сочинения. – Алматы, 2010. – Т. 8. – 472 с.
6. Токтабай, Ахмет. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы, 2010. – 496 с.
7. Материалы по истории туркмен и Туркмении. – Москва-Ленинград, 1939. – Т. 1. – 612 с.
8. Байпаков К.М. Великий Шелковый путь в Центральной Азии // Материалы научно-практической конференции «Шелковый путь и Казахстан» (Алматы, 2-3 сентября 1998 г.). – Алматы, 1999. – 17-28 с.
9. Археология Казахстана. – Алматы, 2006. – 265 с.
10. Кушкумбаев А. К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы, 2011. – 172 с.
11. Тарихи-мәдени жәдігерлер. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 2 том. – Алматы, 2005. – 80 с.
12. Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. // Сборник материалов международной научной конференции. – Алматы, 2009. – 345 с.

PHOTO MATERIALS AS A SOURCE ON THE ETHNOGRAPHY OF THE TURKIC PEOPLES (from the fund of the Russian Ethnographic Museum)

↑
Here is a significant fund of negatives and photocopies, fixing various aspects of popular culture of the Turkic peoples in the collection of the Russian Ethnographic Museum. Photos describing the everyday life of the Turkic peoples take normally a great place in this fund. The topic of these photos is very wide and reflects almost all aspects of life of the Turkic-speaking ethnic groups. One of the most striking theme is the image of a horse as a saddle, pack and draught animal. Especially expressive those plots which are connected with the using of the horse of the nations that led a nomadic way of life. Man-nomad in a figurative sense was a centaur, as the horse was almost a single unit with him (photo “Horse Jigit-Turkman”, “Group of riding Altaians”). A woman did not yield to a man in adroitness of a horse managing. She could roam from place to place by herself (photo “Kyrgyz woman with children on roaming”), learning these skills from her girlhood (photo “Kazakh girl on a horse”). By tradition of the Turkic peoples – nomads, a bride moved to her husband’s house on a horse in a special wedding attire (photo “Kazakh bride”, “Khakass matchmaker and a bride”), and a widow moved on a white horse, keeping a deep mourning (photo “Kirghiz (woman) in a mourning dress”). In nomadic environments even children could stick on a horse as adults (photo “Kyrgyz children on horses”). Those Turkic people who have switched to a settled way of life, harnessed the horse to a cart, but by tradition elegantly adorned it as once the horse (photo “Wedding carriage of the Chuvash”). The photo "Milking the mare" reflects a special attitude to the horse because koumiss is a favorite drink of many Turkic peoples.

Photos were taken by the workers of the Ethnography Department of the Russian Museum (so the museum was called until 1934), who by the state’s instruction went to different parts of the country to collect the things and photographic collections. For example, Samuel Martinovich Dudin, the collector, photographer, Orientalist who laid the foundation of the Central Asian collection, collected the material in Central Asia and Kazakhstan in 1901-1902.

Note: Text and photo of item collection and photocopies from the photo fund are presented by the Russian Ethnographic Museum, St.Petersburg.

The materials are submitted by the Russian Ethnographic Museum according to the agreement with the Turkic Academy in the frame of the scientific project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan «Gylymi kazyna»

40-35. Конный джигит-туркмен

43-63. Киргизка в траурном уборе

43-71. Киргизская женщина с детьми на перекочевке

43-96. Киргизские дети на лошадях.

203-11. Свадебная повозка у чуваш

1594-14. Казахская девушка на лошади

212-42. Отправление на полевые работы верхом. Карачаевцы

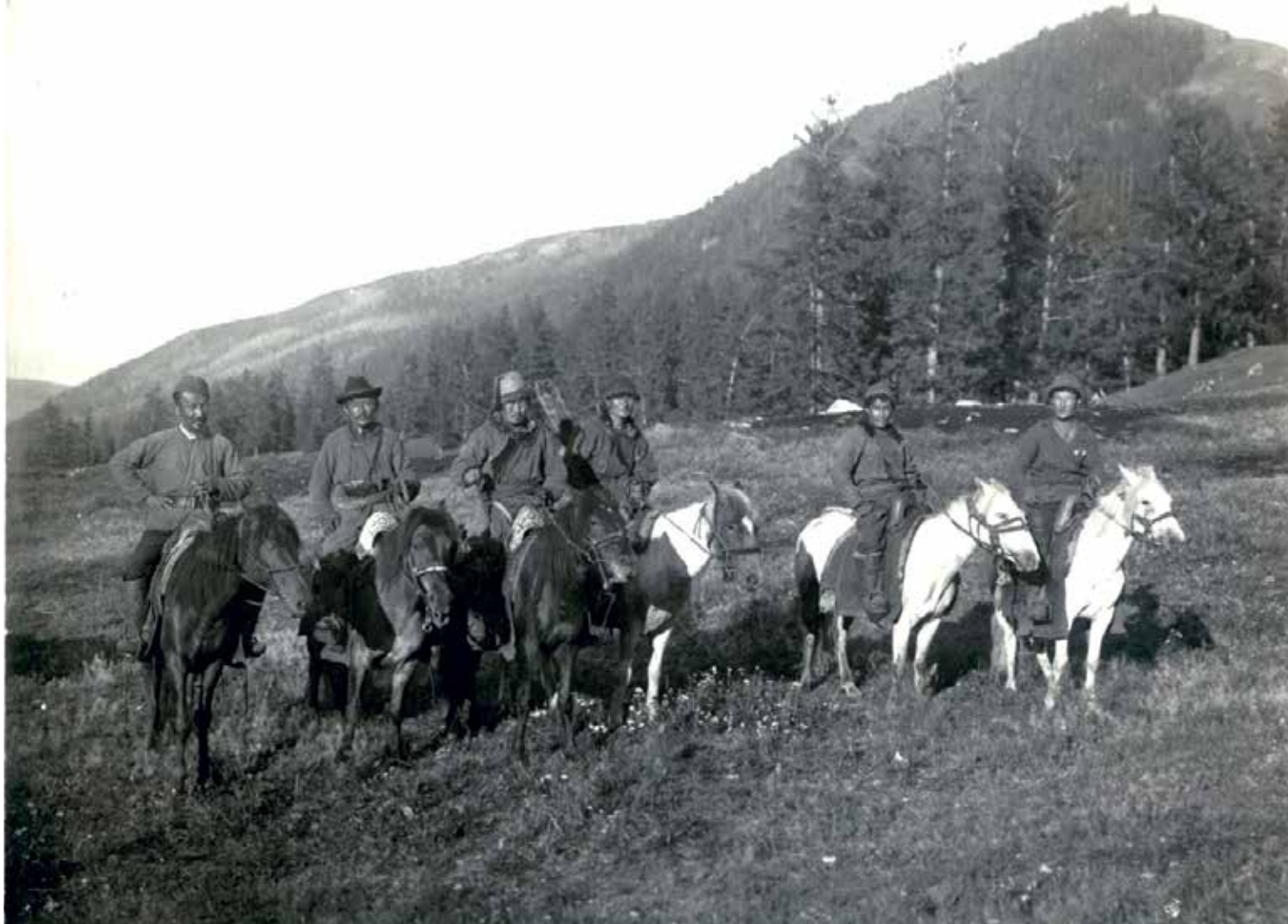

3935-185. Выезд башкир

4246-17. Хакасская сваха и невеста

4447-37. Группа верховых алтайцев

5472-35. Башкиры в ходке

Ф700-58. Доение кобылицы. Казахи

9246-61. Казахская невеста Семиреченская область, 1913 г.

12-172. Girth. Подсдельник. Түркмены.
 Felt, rolled in pattern technique. Turkmen. The end of the XIX century. Trans-Caspian region, Akhal-teke oasis.

One of the symbols of the Turkmen traditional culture is a horse of the Akhal-Teke breed. The horse is an item of the greatest proud for each Turkman that is why the man was eager to have the richest variant of a horse decoration. Girth was an essential part of a saddle set which protected the horse back from saddle chafing. The girths were usually made of felt which was decorated in different ways: by embroidery, application, coloured rolled in wool.

32-50. Girth. Подсдельник. Узбеки.
 Leather, cloth, silk threads, embroidery. Uzbeks. The end of the XIX century. Samarkand region.

The Uzbeks used widely a specially curried leather saur painted in green colour and which had a specially made uneven surface in a horse festive decoration. The saur leather referred to the richest and prestigious elements of décor. The embroidery gave a smart appearance to the pieces of a horse decoration and its ornamental décor contained goodwill signs – sprouts and plant shoots as the symbols of eternal life and renewal. A favourite embroidery stitch of Turkic peoples was a chain stitch, even men could embroider in chain stitch.

5474-70. Horse cloth. Попона. Узбеки
Velvet, silk mixture cloth, stitching by golden threads. Uzbeks. The end of the XIX century. Bukhara amirate.

5474-1. Horse saddle. Седло. Узбеки
Wood, velvet, stitching by golden threads, lacquer painting, Uzbeks

8762-22832. Horse cloth. Попона. Каракалпаки.
Wool fabric, patterned weaving. Karakalpaks. The beginning of the XX century. Khiva khanate.

10176-152/1,2. Adornment for horse ears. Украшения для ушей лошади. Киргизы
Broadcloth, silk threads, embroidery. Kirghiz. The beginning of the XX century. Kirghizia, Batken region.
Breast bells for a bride's horse. Metal, cloth, silk threads, embroidery. Kirghiz. The beginning of the XX century. North Kirghizia.

Horse harness was used as an amulet in rituals. A wedding variant of a saddle horse's decoration of women-nomads of Central Asia which used later while roaming and ceremonial events is distinguished by a rich décor, mainly by embroidery. Even such exotic adornments as earphones were included into the set of an attire. The ringing of breast bells had to scare away the evil spirits and announce about a happy event. All these things were prepared by a mother as a daughter's dowry.

© Российский этнографический музей, Санкт-Петербург, 2013

Ахмет ТОҚТАБАЙ (Алматы/Қазақстан)

Тарих ғылымдарының докторы, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. Әлемдегі жылқы тарихын зерттеуші ғалымдардың бірі. Қазақ этнографиясы мен тарихына байланысты бірнеше кешенді кітаптар мен 300-ге жуық мақаланың авторы.

Akhmet TOKTABAИ (Almaty/Kazakhstan)

Doctor of History, main researcher of Sh.Ualikhanov History and Ethnology Institute. One of the scientists in the world who researches the history of the horse. The author has written more than 300 papers and some books on the Kazakh Ethnography and History.

КӨНЕ ТҮРКІ АТ-ЖАБДЫҚТАРЫНАН ҚАЗАҚ ЕР-ТҰРМАНДАРЫНА ДЕЙІН: ШЫҒУЫ, ДАМУЫ, ТҮРЛЕРІ, ЖАСАЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мақала қазақтың атәбзелдерінің шығу тарихы мен дамуын зерттеуге арналған. Автор ұлттық мәдениетіміздің үлкен бір саласы көшпелілердің күнделікті өмірлерінде пайдаланылған ер-тұрман жабдықтарының жасалу технологиясы, түрлері мен олардың аймақтық ерекшеліктеріне талдау жасайды.

The article covers the research of origin and development of the Kazakh horse utensils. The author analyzes the method of creation, types and territorial features of the horse utensils that were used in the daily life of the nomads, which is one of the important parts of the national culture.

Адам баласының атты бағындырып, өз ыркына көндіріп, қолға үйретуі ұлы жаңалық болса, ат-жабдықтарының бірі ер-тұрманды жасап, мындаған шақырым жол жүріп, құрлықтарды бағындыруы екінші революциялық үрдіс еді. Қазіргі ғылымда осыдан бес жарым, алты мың жыл бұрын атты қолға үйреткен Қазақстан жерінде өмір кешкен көне тайпалар екені (Ботай мәдениеті) ешқандай күмән тудырмаса, тарихта тұңғыш рет ер-тұрманды ойлап тапқан көне түркілер болғаны әлдеқашан дәлелденген. Бір қызығы, арада мындаған жылдар өтсе де, қазақтың дәстүрлі атәбзелдері көне түркілердікінен көп өзгеріске ұшырамаған. Көрнекті түріктанушы ғалым В.Еремеев түркілер үзеңгіні ойлап тауып,

ат-жабдықтарының экипировкасын қазіргі заманғы түріне келтірді деп баға береді.

Ал шетел зерттеушілері көпке дейін скифтерде үзеңгінің болғандығын, Чертомлық және Кулоба құмыраларының бүйіріндегі суреттермен дәлелдейді [1].

Шын мәнінде, Чертомлық, Кулоба құмыраларында ешқандай жіптен жасалған үзеңгі болған емес. Чертомлықта тізгіннің салбыраған ұшын үзеңгі десе, Кулобада қамшының өрілген қайысын үзеңгі деп атаған. Сөйтіп, зерттеушілер С.И.Вайнштейн мен М.В.Крюков Эрмитаждың алтын қоймасына арнайы барып, ол заттарды көріп, ондаған ұсақ бөлшектеріне дейін айқындап, ешқандай үзеңгі емес екенін дәлелдеп берді [5].

Шыңғысханның ер-тұрманына орнатылған ескерткіш. Алтай қаласы Шыңжаң, Қытай. Ердің пошымына дәстүрлі қазақ ерінің нұсқасы алынған.

Қозықұйрық қазақ ері, XX ғ. басы

Көне Қытай мемлекеті Чжаоның патшасы Улин-Ван елінде реформа жасауға берік бекінеді. Атты ғұндардан алдымен ат сатып алып, одан соң атты әскерді жасақтау үшін ғұн офицерлерін жақсы жалақы төлеп, қытай армиясына жұмысқа тартады. Өмір бойы жаяу немесе арбаның үстінде жүрген қытай жауынгерлерін ат үстінде соғысқа үйрету ғұн офицерлеріне жүктелді. Ғұн офицерлері қытай солдаттарына ат үстінде қылышпен шабуды, найзаласуды үйреткен. Б.з.д. 305 жылы Улин-Ванның реформасынан кейін қытайдың басқа патшалықтары мен княздіктері өз иеліктерінде өзгеріс жасап, ғұндарша киініп, атқа мініп және ғұндарша соғысатын болды. Б.з.д. 210 жылы көне Қытайда бірінші рет бір орталыққа біріктірген император Цинь Ши-хуанның қабірінің жанында арнайы қазылған орда қыштан құйылған күзетші атты әскерлердің тұптура адам көлеміндей үлкен мүсіндері табылды. Мүсіндер адам мен аттың тірі кезіндегідей мөлшерде бейнеленгендіктен, киім-кешектерінің, бас киімдерінің, шаш қойыстарының түрлері, киімдерінің пішілуі мен ұсақ бөлшектеріне дейін анық көрсетілген екен. Ер-тұрманның ерекшеліктері: алдыарты биіктеу келген, сырып тіккен жалпақ жастық, металл айылбасты бір айылмен тартылған, ердің алды-артынан қанжығаның ұштары салбырап тұрады. Ерде алға сырғып кетпеу үшін құйысқан тағылған, бірақ үзеңгі жоқ.

Б.з.д. II ғасырға жататын Сиан қаласынан табылған қытай қолбасшысының қабірінің жанына қойылған 2 300 жауынгердің 500-і салт аттылардың мүсіндерінде тағы да бір айыл тағылған тоқым тәріздес жұмсақер, құйысқан қанжыға кескінделген, мұнда да үзеңгі жоқ.

Б.з.д. IV – б.з. I ғасырларындағы қытай салт аттыларының ат-жабдықтары Пазырық, Берел обаларынан табылған скиф-сақтардың ер-тұрмандарымен бірдей. Скиф сақтарда, қытайларда ассирия, египет, римдіктерде болмаған үзеңгінің ең алғашқы ныспысы көшпенділерде табылды. Б.з.д. 302 жылға жататын Чанша (Орталық Қытай) қазбасынан табылған мүсіншеде аттың сол жағынан ілініп тұрған тепкішек (подножка) көрсетілген, бұл үзеңгінің бірінші прототипі еді, адам әдетте аттың сол жағынан мінеді, аяғын босатып алып, тепкішекті жинап алады, болмаса салбыратып қояды. Себебі аттың үстіне шыққан соң, енді оған тепкішектің қажеті жоқ. Тепкішек - әлі үзеңгі бола алған жоқ, дегенмен үзеңгінің қызметін жарым-жартылай атқара алатын

құрал. Көшпенділердің бұл құнды жәдігері, Аньян маңынан сяньби (тұңғыс–манжұрлардың арғы ата-сы) ақсүйегінің моласынан марқұмның басына жасталған ер-тұрманы (айыл, өмілдірік, құйысқан) еш бүлінбей табылды. Ең бастысы, ердің сол жағына қайыс баумен тағылған қоладан құйылып, алтынмен қапталған жалғыз үзеңгі табылды. Сонымен ең алғашқы үзеңгілер аттың үстіне ғана шығуға арналған ердің сол жағынан бекітілген сыңар болған. Сяньбилер бұл кезде 250 жылдан астам уақыттай бүкіл Солтүстік Қытайды билеп тұрған еді.

IV-VI ғасырларда көшпенді тайпалар бұрынғы тоқымға ұқсас жұмсақ ерді, алды-артқы қастары биік, сүйегі ағаш ерге айналдырды. Ер аттың арқасын жауып тұрған былғары тоқымға салынды, тоқымның астында аттың арқасына батпас үшін жұмсақ ішпек болды. Сыңар үзеңгінің қос үзеңгіге айналуы кезінде адам енді аттың үстіне шығып қана қоймай, қос үзеңгіге шіреніп, ердің алдыңғы және артқы қасының ортасындағы жұмсақ белағашқа нық отырып, шауып бара жатып, алды-артына садақтан оқ жаудырып, найза салып, қылыш шабуға, сөйтіп, атпен бірге біртұтас болып кеткендей болды.

Үзеңгінің пайда болуы соғыс өнерінде үлкен жаңалық болып қана қоймай, соғыстың белгісі, соғыстың символына айналды деуге болады. Қытай қолбасшысы Лю Сунге 477 жылы соғыстың басталғаны туралы белгі ретінде үзеңгі жіберілген, бұл жөнінде оның өмірбаянында баяндалады. XVIII ғасырда Төртуыл Бауке батыр қытай императоры Цянь Лунге оң жағынан қарағанда ақ, сол жағынан қарағанда қара жылқы (қазақтар мұндай жылқыны нысаналы жылқы деген) және қос алтын үзеңгі бергені өлең-жырларда, аңыздарда кездеседі. Екі оқиғадан көретініміз үзеңгі ер-тұрманың мүшесі ғана емес, жеке кәдесый, реликвия есебінде соғыстың басталғанын немесе екі елдің арасындағы достықтың белгісін көрсетеді.

Алтай Тарбағатай қазақтарының дәстүрінде жас нәресте қырқынан шығысымен батыр, ақын, шешен сияқты т.б атақты адамдардың үзеңгісінен өткізіп алады. Ат үстінде отырған адам оң аяғын үзеңгіден алады. Сол кезде құндақталған баланы үзеңгінің таралғысынан өткізеді. Кейбір информаторлар ертеде үзеңгілер үлкен болған, бала үзеңгінің өзінен өтіп кете бергенін көргеміз деп мәлімдейді. Қандай адамның үзеңгісінен өтсе, сол адамға тартады деп ырымдайды. Қазақ ұғымында «ит» жеті қазынаның

бірі болғандықтан, үзеңгіден жас нәрестемен қатар жақсы иттердің күшігін де өткізіп алады. Үзеңгі иесінің құрметіне дастарқан жайылып, тілек айтылып, атап өтіледі. Жолаушы сапарға аттанайын деп тұрғанда, Баянөлгей моңғолдарында «сапар сәтті болсын» деп үзеңгісіне сүт, қымыз тамызу әдеті бар. Үзеңгіден өткізу ғұрпы Алтай, Шығыс қазақтарында кәдімгідей кішігірім той сияқты болады, кейде Жетісу қазақтарында да кездеседі, ал Қазақстанның батысында, оңтүстігінде бұл әдет мүлдем жоқ. Біздің ойымызша, бұл ғұрыптардың (үзеңгіден өткізу, сүт, қымыз тамызу) болуын VI-VII ғасырларда Алтай түркілерінің темір үзеңгі мен қатты сүйекті ер-тұрманды жаппай қолданып, атты әскер өнерінде үлкен жаңалық жасауымен байланыстырған.

Жалпы көшпенділерде үзеңгі жортуыл белгісі, жорық белгісі, үзеңгіні керек кезінде қару орнына да пайдаланған. Қаруы болмаған атты кісі үзеңгісін жұлып алып, қарсыласын қарақұстан ұрып өлтіргені, тобықтан қағып, аттан құлатқаны, қасқырды қуып бара жатып, басынан ұрып соғып алғаны жайында ел арасында әңгімелер көп. Арабтар алды тұйық, бітеу үзеңгіні сусын ішуге де қолданған. Ал қазақ жақын көрген досын «үзеңгілесім еді», «үзеңгі жолдас» деп дәріптеуі үзеңгінің маңызын көрсетеді. Сондықтан көшпенділердің арасында үзеңгіге табыну, үзеңгі культі болуы заңды жағдай деп ұғуымыз керек.

Еуразияның көне жылқышы тайпалары скиф, сақтардың ер-тұрмандары жұмсақ болып, атқа салатын, бір-бір айылмен тартылатын жайдақ тоқымнан көп айрымашылығы жоқ еді. Пазырық, Берел қорғандарынан табылған ер-тұрмандар тоқымнан, ердің екі қасына ұқсастырып жасалған, ішіне шөп, бұғының жүнін тыққан екі көпшіктен, айыл-тартпадан, өмілдірік және құйысқаннан тұрды. Еуропалық скифтерде құйысқан да болған жоқ, оны Чертомлык құмырасының бүйіріндегі суреттен көруге болады.

Еуропалықтарда нағыз ер-тұрман туралы мәліметтерді 340 жылы Рим тағының мұрагері кіші Константинді өлтіруге байланысты оқиғадан, 385 жылы Император Феодосийдің пошта аттарына салынатын ер-тоқымның салмағы 60 фунттан аспасын деген ережесінен көруге болады [2, 30].

Ал Орталық Азияның ғұндарында алдыңғы және артқы қасы бар сүйегі ағаштан жасалатын қатты ерлер б.з.д. III ғасырлардан кейін-ақ кең қолданыла бастаған және де ерлерді бірінің үстіне

бірін қойып, биік бекіністер жасағаны жөнінде мәліметтер бар [3].

Аттила 451 жылы Каталун шайқасында жеңіліске ұшыраған жағдайда, жау қолына тірі түспес үшін ер-тоқымдарды үйіп-үйіп, от жағып өзін өртеуді бұйырады. Отқа тез жанатын сүйегі ағаш қатты ер-тұрман болмаса Аттила бұлай айтпас еді.

Қазақтың «Амал жоқтың күнінен адам ойына не келсе соны істейді» деген сөзі бар. Ертедегі еуропалықтар үзеңгінің жоқтығынан аттың үстіне шығу үшін қазіргі заманға күлкілі болып келетін небір айла-шараларға барған. Атқа мінудің ең қарапайым әдісі аттың үстіне қарғып міну, болмаса жалы мен құлағынан ұстап тырмысып шығады. Поллукс, Сили, Страбон сияқты көне авторлардың жазуынша, испандар атқа міну үшін атты тізерлетіп үйреткен. Атқа мінгізетін арнаулы құралдар мен арнаулы атшылар оң аяқ не сол аяқты басатын баспасы бар найзалар, тіпті шағын баспалдақтар мен алып жүретін темір сатылар қолданған. Бұларды кейбір авторлар «үзеңгі» деп қате жазады.

Греция мен Италияда үлкен қалаларға баратын жолдарда атқа міну үшін арнайы тас үйіп қою, тас тұғыр жасау етек алған. Мұндай тұғыр тастар Рим мен Неапольдің арасындағы жолдарда бертінге дейін сақталған. Әрине көшпенді халықтар үзеңгі жоқ болған дәуірлердің өзінде мұндай әурешілік әдістерге бармас еді. Себебі олар 3-4 жастан атқа мінуді үйренетін, атқа қарғып мініп, қарғып түсетін, ат құлағында ойнаған.

Атты үйретудің, атқа үйренудің жарқын үлгісі деп Америка үнділерінің жабайы мустангтарды бағындыруын айтуға болады. XVI ғасырда Америка құрлығына испандар әкелген жылқылар далаға қашып, өсіп-өніп орасан үлкен табындарға айналды. Алғашында үнділер жылқылардан зәресі ұшып қорыққан, артынан қолға үйретті, жайдақ аттың үстінде үнділер ат құлағында ойнайтын болды. Қазіргі таңда үндіні атсыз елестету мүмкін емес. Атты қолға үйрету, оның құрал-жабдықтарын жасау үшін адамзат ғасырлар бойы ұзақ та үлкен жолдан өткен. Атты басқару үшін аттың құрал-жабдықтарының, ер-тұрман бөлшектерінің қаншалықты маңызды екенін қазақтың мына мақал-өлеңінен көруге болады.

*...Екі тізгін жоқ болса,
Ат басын адам бұра алмас.
Екі тартпа жоқ болса,
Ат үстінде тұра алмас.
Екі үзеңгі жоқ болса,
Атқа адам міне алмас.*

Бәрі бірдей сай болса,

Шайтан түгіл жың алмас... [4, 186].

Ертеде ортағасыр дәуірлерінде жылқы ұстап баптаумен байланысты қолданылатын неше түрлі ер-тұрман жабдықтары қалыптаса бастап бүгінге жетті. Ер-тұрман жабдықтарының басты бөлшегі болып саналатын үзеңгі антикалық дәуірлерде болған емес. Үзеңгінің еуропалықтарда 420 жылдан бастап қолданыла бастағаны жөнінде деректер бар [5, 604]. Бірақ бұл фактіні түбегейлі тексеру қажет, кейбір жеке адамдар қолдануы мүмкін, себебі дәл осы кезде Еуропада жүрген ғұндарда үзеңгі болмағаны хақ.

Византиялықтар үзеңгімен VI–VII ғасырлар шамасында аварлар арқылы таныс болды. Көне түрік тайпалары тұрмысында ежелден қолданыста болған былғары үзеңгісі бар ер-тұрмандардың Алтай өңіріндегі көне Пазырық қорған жұртында сақталғандығы жөнінде деректер бар. С.И.Вайнштейн үзеңгінің пайда болу кезеңін VI ғасырда Шығыс Еуропа елдеріне тараған көне түрік мәдениетімен байланыстырады. Ол: «...VI ғасырдың екінші жартысынан бастап еуропаның кең-байтақ далаларында үзеңгі жиі кездесе бастады. Қытай археологі Лю Хань және басқа да ғалымдар жылқы үзеңгісімен қоса, басқа да жабдықтары Қытайға солтүстіктегі көшпелі түріктерден (түркі қағанаты) тараған», – деп жазады [5, 63-65].

С.И.Вайнштейннің анықтауынша, үзеңгі алғашында тек сол жақта ғана болып, оның өзін жаралы, ауру немесе екіқабат әйелдер үшін шұғыл жағдайда ғана қолданылатын көрінеді [5, 64].

III–IV ғасырлар аясында Қытайдың Чанша көне мола орнынан жылқының мүсіні анықталды. Мұнда сүйегі қатты ер-тоқым үзеңгісіз және сол жағына үзеңгі салынып та бейнеленген. Қытайда 302 жылдар шамасында метал үзеңгі әлі пайда болмады. Алайда ағаштан жасалған үзеңгі аттың екі жағына да қолданылатын болды.

IV-V ғасырларда ағаштан жасалатын қос үзеңгі корейлер мен жапондар арасына кең тарады. Қытай тілінде үзеңгі «мадэн» аталады. «Ма» оларда жылқы, ат дегенді білдірсе, «дэн» көтерілу, шығу мағынасын береді. Жапон ғалымы С.Опояма ертедегі жапондық ер-тұрманды үлгі-нұсқаларына қарай екі топқа бөліп қарастырады. Жапондар атқа отыруды және оның бүкіл ер-тұрман жабдықтарын қолдану дәстүрін корей халқынан ауысқан деп есептейді. Ал оңтүстік корейдің көне молаларын зерттеген А. Ито үзеңгілерді бес топқа бөледі. Ол

Керей ердің сүйегі, XIX ғ. аяғы

бірінші және екінші топқа ағаш үзеңгілерді, үшінші, төртінші және бесінші топқа темір үзеңгілерді жатқызады. Зерттеулер барысында жапондар ертедегі қырық үзеңгі нұсқаларын жинастырып жариялады. Үзеңгі IV–V ғасырларда алыстағы Шығыс елдерінен басқаларға онша белгілі бола қоймады. Бұл ғасырлар белесіндегі үзеңгі түрлері «алғашқы тұрпайы үлгі-нұсқалар» деп есептелді. [6, 83]

Үзеңгі өз-өзінен пайда бола қалған жоқ. Ол адам қолымен жасалған заттық мәдениеттің, тұрпайы қолөнердің жемісі бола отырып, белгілі бір аймақта пайда болып, сол жерден тарап көптеген үлгі-нұсқалары дамып жетілдіріле түсті. Моңғол, башқұрт, қазақ, қырғыздардың алғашқы үзеңгілері IV–V ғасырлардағы нұсқалардан көп өзгешелігі жоқ. Ал VII ғасырдың басында үзеңгілердің тұрпайы да қарапайым жасалатын нұсқаларының қалыптасу кезеңі аяқталып, оның дамытыла түскен басқа да үлгі-нұсқалары жасала бастады. VII ғасырдың бірінші жартысында жасалынған үзеңгілердің нұсқасы төртбұрышты немесе дөңгелектеу, доға тәріздес болып келді.

Үзеңгілерді зерттеу барысы ер-тұрман жабдықтарының көшпелі көне түрік, авар халықтарынан тарағандығын нақтылайды. Үзеңгілердің пайда болуы сүйегі қатты ер-тоқымның жасалуына әсер етті. Жалпы ер-тоқымның ең көне түрі жұмсақ етіп жасалатын болған. Оның дамыған нұсқалары Алтайдың Пазырық, Берел, Пашадар, Тұйықта (Туэкта) таулы аймақтарында ердің қасы биік етіп жасалып, пластинкалармен ою-өрнектер салып әшекейлейтін болған. С.И.Руденконың айтуынша: «...Сібір скифтері қолданған ер-тоқымдар еуропалық елдерде болмаған...» [7, 164–171, 179–201; суреттер: 99, 109, 110, 121–123 бб. кестелер: XLVIII, I. // Бұл да

Ашамай – балалар ері

сонда: 131, 132, 226–229, суреттер: 5, 79, 80, 121].

VI–VII ғасырлар аясында көшпелі түріктер әлемінде ер-тоқым қатты, қасы тігінен жасалып, ол негізінен жаугершілікте қолданылатын болған. Осылайша үзеңгілі қатты ер-тоқым өз дамуында екі кезеңді бастан өткерді. Олар:

1. IV–VI ғасырлардағы тұрпайы нұсқалар.
2. VII–VIII ғасырлардағы дамыған және кең тараған нұсқалары.

Бұл кезеңдерде көшпелілердің ер-тұрман жабдықтарын жасауды жақсы игергені сонша, осыған сай ат үстіндегі айқас тәсілдері де өзгеріске түсіп дамыды. С.И.Вайнштейн бұл туралы: «...Үзеңгілерді тұңғыш рет кең көлемде Алтай түркілерінің қолданғанына барлық негіз бар. Олар өмірінің көпшілігін ат үстінде өткізген көшпенді жылқышылар ғана емес, сонымен қатар темір қорыту мен өңдеу ісін өте жоғары шеберлікпен атқара білді. Орталық Азияның көшпенділері ортасында оларды «темір балқытушылар», «теміршілер» деген атпен белгілі болғаны тегін емес...» [5, 66].

Үзеңгі ат үстіндегі адамның шаршағанын бірнеше есе азайтты, тепе-теңдігін сақтады. Үзеңгілі қатты ер-тұрманның жасалуы материалдық мәдениет тарихында өте үлкен жаңалық болды. Салт атты адам енді аз уақыт ішінде алыс қашықтықтарды бағындырды. Көшпенділердің атты әскерінің қуатын күшейтті. Бір мыңжылдықтардың 2-ші жартысынан бастап, Еуразия далаларындағы көшпенділердің «*тасқын судай селдеткен*» жылдамдығын арттырды.

Үзеңгілі қатты ер-тұрман әскери өнерде тағы бір жаңалықтың, қайқы қылыштың пайда болуына тікелей әсер етті. Қайқы қылыш екі жүзді болды, бір жүзді ауыр семсерлерге, қанжарларға қарағанда, біріншіден, жеңіл, екіншіден, сілтегенде бірден екі

міндетті атқарды, шауып және тіліп түсетін болды. Үзеңгіге шіренген жауынгер қылыш шапса да, найза сұқса да, шоқпар сілтесе де, ат үстінен аумай «*бес қарудың*» қайсысын болса да бұрынғыдан бірнеше есе дәлірек және қарымды меңгеріп, күштірек қолданатын болды.

Р.Каруцтің көрсеткеніндей, ертеректе үзеңгі арабтардікіндей жабық болып, алыс жолда тамақ пісіретін ыдыс орнына жүрген. Үзеңгі де айылдың тоғасы мен жүгеннің айшығы сияқты оюлап безендірілетін болған [6, 148].

Біздің заманымыздың бір мыңжылдығы мен екі мыңжылдығының арасында қастары аласа, жұқа, үлкен қапталғысы бар қатты ердің орнына ердің жаңа үлгісі пайда болды. Аттың бүйіріне бататын қалың қапталғылар жұқа ағаш қапталдарға ауыстырылды, керісінше, қастары биіктеліп, қалындана түсті. Бұрынғы көне түркі ерлерінде шеңберлене біткен қалың мықты қапталғыларға ердің қастары ішкі жағынан бекітілетін еді. Демек ердің қасы қапталғыларға түсіп, қапталғылар аттың бүйірін қысып, аттың жүрісіне әсер етті. Ал жаңа ерлердің құрылысындағы биік қалың қастар жұқалау шағын қапталдарға сырт жағынан қозғалмайтындай етіп орнықтырылды. Бұрын ердің қасы қапталғының ішкі жағынан байланатын еді, сөйтіп, үлкен қапталғылар (лопасть) жеңіл қапталдарға (полка) айналды. Зерттеуші Д.Г.Савиновтың көрсеткеніндей, осы өзгерістердің нәтижесінде XII-XIV ғасырларда жеңіл қапталды, қалың (ауыр) қасты моңғол үлгісіндегі ерлер пайда болды [1, 31].

Үйрекбас ердің қазіргі жасалған нұсқасы

Көне түркілердің ат-жабдықтарының шынайылықпен бейнеленген нұсқаларын Іле өзенінің басынан табылған ат мүсіндерінен көруге болады. Аттың бастары сындырылған, олар біздің заманымызға жетпеген. Ерттелген аттардың әскери қару-жарақпен жабдықталған мүсіндері қатты сұр граниттен қашап жазылған. Суретші Реслер 1898 жылы екі аттың ішіндегі жақсы сақталғанын суретке салып алған. Оның биіктігі 0,76 м, ал ұзындығы 1,21 м. Қастары аса биік емес, жалпақ ердің дөңгелек пішінді үзеңгілері анық байқалады. Аттың сауырына үшбұрышты өрнектер, ромбылар бейнеленген жабу жабылған. Аттың қамшылар жағында, жебелер салынған қорамсақ, екі бауға тағылған найза және шоқпар кескінделген. Мінер жағында қос бауға ілінген ортасында жұлдыз бейнесі салынған сегіз шеңберлі дөңгелек қалқан бар. Бұл ескерткішті VI-VII ғасырлардағы көне түркілердің атәбзелдеуінің және қару-жарақ тағынуының жарқын үлгісі деп қарауға болады [6].

Көшпелі түріктер ер басын әшекейлеуге алтын, күміс, асыл таспен қоса, түйе, жылқы, сиыр секілді ірі малдардың жақ, жауырын, қабырға сүйектерін пайдаланатын болған. Ер-тұрман жабдықтарын әшекейлеу VII-VIII ғасырларда Шығыс Еуропа және Сібірлік көне түрік тайпаларынан басталған. Бұл ретте әсіресе аварлар ерекше рөл атқарған.

Қазақтың ер-тұрман жабдықтары – сақ, ғұн, көне түрік тайпаларының жасап-пайдаланған ер-тоқымдарының тікелей жалғасы. Қазақ халқының XX ға-

Айбас ер

сырдың басына дейін пайдаланып келген ерлерінің үлгі-нұсқаларының саны 20-дан асады екен. Ұлттық мәдениетіміздің үлкен бір саласы ерлердің жасалу жолдары, технологиясы, ер-тұрмандардың аймақтық ерекшеліктері, тіпті қарапайым «*ер-тоқым*», «*ертұрман*», «*төрт тұрман*», «*бес тұрман*», «*ат-ан-жам*» қатарлы сөз тіркестері және ол нені білдіреді, тұрмандардың атаулары мен қолданылуына қатысты мәселелер кешенді түрде қарастырылған емес. Қазақ ерінің ең көп тараған түрі негізінде бес бөлек етіп, көбіне қайың ағашынан жасалады. Бұл туралы халық өлеңінде:

...Көшкенде жылқы айдаймын жиыстырып,

Ер қостым бес ағаштан қиыстырып, – деп жырланады.

Ер қосатын құрал-саймандарға балта, ара, балға, тістеуік, шот, *тұзу етеккі шоппашот*, *ойыс етеккі шот*, *қашау*, *ойыс қашау*, *ыңғуыр*, *қуысқұлақ*, *түрні*, *үскі*, *бұрғы* қолданылатын. Күміспен әшекейлеуге қол көрік, күміс қысқаш т.б. зергерлік құралдар пайдаланатын, шошақбас және құранды ерлерді қосуға оңтүстік өңірлерде ұсталар арнаулы қалыптар жасап алатын.

Баянөлгей ершілері (МХР) ағашты балтамен шауып алып, нобайлаған соң, аталқымен жұқартып алып *ыңғуырмен* ояды, *қырғымен* өңдейді. Қырғы үнемі өткір болу үшін айылмен ысып-ысып айналдырады. Үскімен жонады. Үскі ерекше өткір жүзді болады. Ақындар «Үй үскідей өткір тілім» – деп, бекер жырламаған (III). Сонда ер шабу үшін кәдімгі құралдармен қатар (балта, ара т.б.) ойыс етеккі шот, ойыс қашау, ыңғуыр, үскі сияқты арнаулы құралдар қолданылғанын көреміз. Ер шапқанда қайыңның айыр тамырын алып шабады, екі қапталын қайыңды жарып істейді. Екі айыр тамыр ердің болашақ екі қасы болады. Қастардың ортасын біріктіретін ортасындағы орта ағашты Моңғолия мен Қытай қазақтары *белағаш* дейді. *Белағаш* аттың арқасына сәйкес ортасы қуысталып науа іспетті шабылады. Ағаш күнге жарылмас үшін Жетісу шеберлері ердің нобайын шапқаннан соң, сиырдың жас тезегін жағып күнге кептіреді (IV). Сарыарқа ершілері бір қазан тұзды суға бие сауым уақыт қайнатып, көлеңкеде кептіреді [8, 175].

Моңғолия қазақтары жас ағашты көлеңкеде кептіріп, суға қайнатып алады. 1950 жылдары Моңғолияда өмір сүрген әдемі айшықты, күміс ер жасаумен атағы шыққан Оспан шебер* ердің сүйегін

балықтың сорпасына қарағайдың қабығын қосып қайнатып алады екен (III). Кіші жүз шеберлері ер сүйегін қайың, үйеңкі ағаш болмаған жағдайда қара ағаштан да шапқан. Бұлар да қайыңды тұзға қайнатып, әбден дегдіген соң ғана ердің сүйегін шапқан (V). Ершілердің тәжірибесінде тұзды суға қайнатылған ағаш қанша құрғаса да жарылмайды, қаңсымайды, морт сынбайды.

Сыр бойында XIX ғасырда өмір сүрген Қалдыбай шебер ердің сүйегін балықтан жасалған желіммен желімдеп, кептіріп алған соң, ердің қаңқасының беріктігін тексеру үшін тапсырыс берушінің көзінше бар күшімен жерге бір ұрады екен. Қаншама тапсырыс бергендердің көзінше осылай істегенде өмірінде бір ері сынып көрмепті (VI).

Зерттеушілердің еңбектерінде қазақ ершілерінің ердің ағашын қалай өлшегендігі туралы деректер мүлдем кездеспейді. Осы олқылықтың орнын біз қазірге дейін ер шабатын керей ершілерінен (МХР) жазып алдық. Ер қандай үлгіде жасалса да (найман ер, керей ер, алтай ер – А.Т.), ер қосушылардың бәрінің сүйенетін бір-ақ өлшемі бар. Мұны *сүйем*, *сынық сүйем*, *қарыс*, *тұтам*, *елі* деп өлшеген.

Алдыңғы қастың көлденеңі сынық сүйемге тең, шамамен 17 см, артқы қастың көлденеңі толық сүйем 22-23 см, алдыңғы қас пен артқы қастың арасы, яғни адам отыратын жер шынтақ пен қолдың басына тең болады. Қапталдың ұзындығы: әйелдікі екі қарыс төрт елі, ер адамдікі екі қарыс, қапталдың алды үш елі, арты төрт еліге тең болады (қапталдардың алды және арты дегеніміз алдыңғы қас пен артқы қастың қосылған жерлерінде қапталдардың ұшы алға және артқа қарай шығып тұрады). Керейдің ерінде сүйем, оқпан биігі қапталына дейін сынық сүйемнен болады (VII). Екінші шебердің (ҚХР) айтуынша, қапталдың ұзындығы үш қарыс немесе үш қарыс сынық сүйем (60–70 см) болады. Ердің алдыңғы оқпан ішінің кеңдігі – сынық сүйем, артқы оқпан ішінің кеңдігі – сүйем (16–18 см), қастың маңдай биігі – сынық сүйем (VIII). Екі шебердің ер өлшемдерін әртүрлі айтуы *керей ер мен найман ердің* өзгешеліктеріне байланысты. Әйел ердің қапталы еркек ерінен неліктен ұзынырақ деген сұраққа шебер: «*Әйел адам атпен көп алыспайды, еркек адам атпен көп алысады, жұлысады, тартысады, арпалыс, айналыс үшін ердің қапталы қысқа болады. Ердің қапталы ұзын болса не ер сынады, не ат мертігеді*». Негізінде Баянөлгейде жасайтын керей ерінің өлшемі осындай. Ұста ердің бөлшектерін толық дайындап алып, таспалайтын кезде дұрыс

* Оспан ерші маршал Чойбалсанға күміс ер жасаған, ол ер қазіргі кезде Улан-Батордағы Чойбалсан музейінде сақтаулы тұр.

Үйрекбас ер

жасалғанын тексеру үшін аттықты өзінің бетіне төсеп көреді. Сонда адамның екі беті аттыққа тимей тұруы керек. Демек, ер дұрыс жасалған (VII). *Аттық* – ер сүйегінің ішкі жағы.

Оңтүстік ершілері ердің қате-дұрыстығын арнаулы қалыпқа салып көреді. Ердің барлық бөлшектері қалыпқа сиса, онда дұрыс жасалғанының кепілі (XIII). Бесағаштан* жасалған ерлердің қаңқа бөлшектерінің атаулары қазақ жерінің бәрінде бірдей: *алдыңғы қас, артқы қас, екі қаптал тек қасты қосатын ортасындағы ағашты Сарыарқада – ортаағаш, Шыңжаңда (ҚХР) белағаш деп атайды [9, 177].*

Ер қосу, ер жасау атауларына келетін болсақ, қазіргі күнгі қазақ ерін жасау үзілмей келе жатқан Моңғолия, Шыңжаң қазақтарында жақсы сақталған. *Ер* – ердің ағашы. Оның сүйегі, қаңқасы ағаштан жасалады. Қас – ердің алдыңғы және артқы шошайып тұратын бөліктері, қазақ ерлерінде алдыңғы қас және артқы қас болады. Алдыңғы қас алға қарай сәл биіктеу келеді, артқы қас аласалау, орындық тәрізді артқа қарай сәл шалқақтау етіп жасалады. Артқы қасты қазақ рәсімінде ең керекті бөлік ретінде ерекше қадірлейді. *«Айрылысар дос ердің артқы қасын сұрайды» дейді қазақ мақалы. Қаптал – ат арқасына үйлесімді етіп жасалған екі қисық ағаш.*

Ердің алды-артына байланысты «қапталдың алды», «қапталдың арты» деп бөлінеді. *Белағаш* – екі қапталдың, екі қастың ортасына бекітілетін, төрт

ағашты қосатын, асты аттың арқасына тимейтіндей етіліп ойылған ағаш. *Оқпан* – ерді шалқалатып қарағанда екі қапталдың ортасында болатын ойық. Аттың қыр арқасына тимеу үшін екі қастың ойығы белағаштың ойығымен сәйкестендіріле бекітіледі. *Шегелік* – қас пен қапталдың бір-біріне қиысатын жері, шегемен бекітіледі. Көбінесе ағаш шегемен, болмаса қаңылтырды ішін қуыстап орап қағып жібереді, ол өте мықты ұстайды. *Үзеңгілік* – үзеңгі бау өткізуге арналған екі қапталдағы тесік. Үзеңгілік екі қапталдың астыңғы шетін ала тесіледі. *Қанжығалық* – ердің алды-артында қапталдың қастан асып тұрған жері. Төрт қанжығалықта екі-екіден барлығы сегіз тесік болады да, әр екі тесіктен бір қанжығалық таспа өткізіледі, сонда төрт қанжыға болады. *Шеттік* – артқы қапталдағы қанжыға тесігінен қосалқылап өткізіп, тұйық таспаға құйысқаннның *жырымы* байланады. Белағашты екі қас пен екі қапталдың арасына қойғанда ердің бес бөлшегін шикі қайыс таспамен көктеп бекітеді. Осы көктеу таспаны «*анжы*» деп атайды. Малдың ірің кеулеген жарасын жарып, ол үнемі ірің ағып тұруы үшін жылқының қылын өткізіп қояды. Мұны да «анжы» деп атайды. Ердің адам отыратын орындығын «*аттық*» немесе «*кісілік*», кейде «*керсен*» дейді. Ердің қаңқа басының, яғни сүйегінің атаулары осымен аяқталады (IX).

Енді ер-тоқым дегенде тоқымның өзі ерді жабдықтайтын бірнеше бөлшектерден тұрады. Олар: *тебінгі тоқым, ішпек, ішкілік, терлік, өң және көпшік, өткерме* сияқты төсеніш жабдықтар да кі-

* Бесағаш (Ташкент түбіндегі Бесағаш атақты Төле бидің бір тоқалының отауы тұрған жер-А.Т.) деген жерден Дулат-Жаныстардан шыққан өңшең ершілер XIX-XX ғ.ғ. басында өмір кешкен. Қазақ ершілері бес ағаштан қиыстырып ер-жасаған соң, елді мекен Бесағаш аталған.

реді. Аттың тері өте асыл, атқа мінген адамның қонышына, балағына, етегіне тимес үшін және *үзеңгі, таралғы, үзеңгі* бау аттың қабырғасына тиіп қажамас үшін, ат пен үзеңгінің арасына байланатын қалқанды тебінгі деп атайды. Тебінгінің «қалбыр» деген атауы да қалыптасқан (VII).

Әйел ердің тебінгісі мен еркек ердің тебінгісі бір-бірінен өзгешелеу болып келеді. Әйел ердің тебінгісі жұқа былғарыдан астар салып тігіледі. Тебінгінің оқпан ұзындығы 64 см, тебінгі ұзындығы 50-56 см, оқпан ені 30-40 см, тебінгі ені 50-60 см. Еркек ердің тебінгісі қалың былғарыдан жасалады. Оқпан ұзындығы 46-50 см, тебінгі ені 40-50 см. Тебінгіні киізден жасағанда қара киізден таңдап, екі қабаттап шуда жіппен сыриды. Үзеңгілік астына былғары салып тігеді. Бұл ішпек пен тебінгінің міндетін қатар атқаратындықтан, *тебінгі-тоқым* деп аталады. *Тебінгі* – әсілі үзеңгі пайда болғаннан кейін шыққан ер-тоқымның қосалқы бөлшегі.

...*Тебінгі терге шірімей,*

Терлігі майдай ерімей.

Ерлердің ісі бітер ме – деп, айтылады жырда (Махамбет).

Тоқым аттың арқасына, аттың үстіне жабылатын киізден сырып, айнала жиегін шұға, барқыт сияқты маталардан көмкеріп жасалады. Ауқатты адамдар киіздің сыртын былғарымен қаптап, бедерлі өрнектер салатын. Әйел ерлерінің көн тоқымдары үлкен болады (140-115 x 50-55 см), ерлердің тоқымдары кішіректеу (90-100 x 50-55 см).

Шыңжаң қазақтарында тоқымның өлшемі өзгешерек: *оқпан ұзындығы* 68 см (ердің астына келетін жері), етек ұзындығы 74 см, алдыңғы жағының жалпақтығы 108 см, орта шені 105 см, артқы жағының жалпақтығы 114 см. Терлік пен ішкілік тоқымнан 4-5 см. үлкендеу болады. Тоқымдардың пішілуі, үлгісі жөнінде Х.Арғынбаев: «Ортасынан екі бүктелген тоқымға көз салсақ, төменгі екі бұрышының бірде тікбұрыштанып пішілгенін байқасақ, екіншіде алдыңғы бұрышының сүйірленіп, артқы бұрышы дөңгеленіп жасалғанын немесе екі бұрышының да сүйірленіп пішілетіндігін аңғаруға болады. Мұнымен бірге кейде тоқымның артқы бұрышын не екі бұрышын да ойып пішетіндер кездеседі [8, 193].

Шыңжаң қазақтарында қазір тоқым мен *тебінгі* бірге істеледі. Ат арқасын жабатын бөлігі - тоқым, аттың екі қабырғасын жабатын бөлігі – *тебінгі*. Сондықтан тұтастырып жасалған тебінгі мен тоқымды *тебінгі-тоқым* деп атайды [9, 142].

Маңғыстау қазақтарында былғары тоқымға қалың былғарыдан жасап қабат тебінгі тағылатын [11, 148]. Сонда тоқым мен тебінгі бірігіп кететіндіктен, мұны да тебінгі тоқым деп атауға болады. Ішпек тоқым астынан екі қабат киізден салынады, екі жаны ердің қапталынан сынық сүйем шығып тұрады. Алды-арты тоқымнан *екі елідей* шығып көмкеруі көрініп тұрады. Ішкілік – ішпек астынан төселетін, өте жұмсақ таза *талмадан* жасалатын көлемі ішпектей жалаң төрткүл киіз. *Терлік* – аттың денесіне тіке түсетін ең соңғы қабат. Аттың тері бірінші сіңетін болғандықтан, «*терлік*» аталған, терлікті «*өң*» деп те атайды. *Терлік* көбінесе қозы, лақ терісінен, қылқадан жұмсақ иленген ешкі жарғағынан жасалады. Қозының ұйысқан, шуаш *жабағы* жүнінен жасалған «терлікті жабағы» деп те атайды. Терліктің ең таптырмайтын бағалысы – *қарақұйрық терісі*. *Тығылдырық* ердің екі қапталы тоқымға салмақ түсірсе, тоқым аттың арқасын қажайды. Сондықтан ер қапталдарының астына қапталдың өлшемімен бірдей етіп жасалған киіз қойылады. Шыңжаң қазақтары мұны *кепіл киіз* дейді. Батыс Қазақстан қазақтары (Орал, Ақтөбе т.б. – А.Т) мұны *жона* деп те атайды [11, 148; 12, 125-126].

Ер-тұрман жабдықтарын жазғанда жонаны Сәбит Мұқанов та атап өтеді [12, 135].

Жонаның нақты анықтамасын орыс ветеринар мамандары былай деп жазады. «Жона – аттың арқасы мен тоқымды ердің қысымы мен үйкелуінен сақтайтын құрал, ұзындығы 1-2 фут, көлденеңі 1-2 фут, ұзыншалау, түрлі-түсті қатты терінің қиқымдарынан жасалады, дөңгеленген шеңберлері болады, шеттері томпайып тұрады. Себебі шеттеріне сабан тығады, қайыс баулармен бір-біріне жалғанады. Аттың шоқтығының екі жағынан тоқымның үстіне тығылдыра салынады. Жонаны қазақтар өздері жасамайды, Бұхарадан әкеледі. Қазір қазақтар жонаның орнына көбінесе ердің төменгі жағына бекітілетін киіз жастықшаларды пайдаланады» [10].

Көпшік – ердің екі қасының арасына салынатын жастық, ішіне жүн салып мата, барқыт, былғарыдан жасалады. Киізден сырып, жүнін жоғары қаратып әбден иленген ешкі, қой терісінен де істеледі. Матадан тігілген көпшіктің кәдімгі төртбұрыш жастықтан айырмашылығы жоқ. Сондықтан болар батыс қазақтары кәдімгі жастықты «көпшік» деп атайды.

Ат көрпе – арасына қой, түйе жүнін салып, шұға, атлас, барқыттан тыстап, астарлап тіккен көрпеше, ұзындығы 2 м, ені 1 м. *Ат көрпені* кей-

де жүздеген мата қиықтарынан жасап, қиық көрпе сияқтандырып, ортасы мен бұрыштарын кестелеп, тоқып тігеді. Оның үстіне күміс, алтын пыстан тартып мінгенде, ат үсті ерекше құлпырып көздің жауын алады. Ат көрпені көпшікпен шатастыруға болмайды. Ердің үстіне адамның таңдауына байланысты көпшік не ат көрпе салады, екеуін бірінің үстіне бірін қабаттастырмайды.

Қазақ ер-тұрманға байланысты сөздерге, сөз тіркестері мен ұғымдарға бай. Ер-тұрманға орай бірнеше ұғымдар бар. Жалпы Қазақстан қазақтары *төрт тұрман* десе, Шыңжаң, Моңғолия қазақтары «бес тұрман» деп бөледі. Оның үстіне *ат-тұрман*, *айыл-тұрман* деген тағы бірнеше ұғым бар. *Тұрман* – аттың жабдығы, сонымен бірге қазақта әр аттың өзіне ғана арнап тұрман жасату – ертеден келе жатқан дәстүр.

Өзіне өлшеп Бурылдың,

Алтыннан тұрман қақтатты... (Қобыланды батыр).

Төрт тұрман мен *бес тұрманның* қандай айырмашылығы бар және тұрман неден тұрады деген сұраққа халық фольклорынан анық жауап табамыз. Шернияз ақын Исатайдың батырлығын дәріптегенде:

Қарадан халқы сүйіп «ханым» деген,

Жігіт еді *төрт тұрманы* түгел сайлы...

Моңғолиялық ақын К.Қашқынбайқызы «Бес тұрман» деген өлеңінде тіпті тұрманның қандай жабдықтардан тұратынын ашып көрсетеді.

Ақ күмістен ақталған,

Мұра болып сақталған.

Сәйгүлікке жарасар,

Ежелгі әбзел – бес тұрман.

Өмілдірік, құйысқан,

Бес тұрманға сыйысқан.

Ері сары ағаштан,

Қасқа жүген, бір пыстан... (X).

Сонымен *бес тұрманға* жататындарды әр әбзелдің маңыздылығы жағынан беске бөлуге болады. Олар: ер, жүген, өмілдірік, құйысқан, пыстан. Қазақтар төрт тұрман дегенде пыстаннан басқасын, яғни алдыңғы төртеуін атайды (X). Сонымен қатар қазақтар барлық малды әдетте *төрт түлік* десе (*түйе, жылқы, сиыр, қой-ешкі*) Моңғолия қазақтары *бес түлік* деп, ешкіні қоймен қоспай, *бесінші түлік* деп санайды. Демек, *төрт түлік – төрт тұрман*, *бес түлік – бес тұрман арасында байланыс бар ма, әлде қарапайым сәйкестіктер ме?* Әрине мұны арнайы зерттеу көрсетеді. *Ат-тұрман* – аттың жабдығы, *ер-тұрманмен* мағыналас синоним сөз.

Айыл-тұрман деп айылға байланысты атаулар тобын атаймыз. Айыл жасау әдісіне қарай *былғары*, *өрмелі*, *түйемелі*, *ызбалы* болып бөлінеді. Айылдың өзі төс айыл, шап айыл болып бөлінеді, кейде бұлар *төс тартпа*, *шап тартпа* деп де айтылады. *Төс айылдың* өзі екеу болып, *артқы айылды кер айыл* деп атау қалыптасқан. Сонда *үш айыл* тартылатын жағдайлар да кездеседі. *Жырымды және жырымсыз* болып тағы екіге бөлінеді. Жырымды айыл айылбас, алақан, жырым деп аталатын үш бөлшектен тұрады. Жырымды таспадан өріліп, алақаны екі қабат қайыстан жасалады. Жырымның ені екі елі, алақанның ені 2-3 елі. Жырымсыз айылдың екі басына *екі доға* бекітіледі, *алақаны* біраз ұзындау болады. Бір *доғаға* жіңішке қайыстан мықты *таспа* байланады. Айыл тартқанда *екі доға* арасынан таспаны *екі орап* өткізіп, созылай тартып барып бекітеді. *Жырымсыз айыл* тарту жағынан уақыт алғанымен ерді мықты ұстайды. Сондықтан *төс айылға* жиі қолданылады. Айылдың доғадан өткізілетін, *доға* тілі түсіп бекітілетін бөлегі «жырым» делінеді. Бұл екі қабат қайыстан, не таспадан өріліп жасалады. Қайыстан жасалғандарына әр жерінен тілше көз жасалады. Өріп жасалған жырымның таспа арасы көз міндетін атқарады. Жырым айыл-тұрманға орай айтылмайды. Ердің екі қапталындағы екі шетінен бекітілген құйысқанның екі ұшы да – *жырым*. Өмілдіріктің, үзенгі баудың, жүген желкелігінің тағы басқа айыл басталатын тұстары түгелдей «жырым» деп аталады. *Тіл* – темір айылбастың жырым бекітілетін тиек бөлігі. Айыл алақаны басына айылбас бекітілген кезде, тіл доға ортасына келтіріліп өткізіледі. *Айылбас* – доға мен тіл екеуінің біріктірілген түрі. Сонымен қарапайым айылдың өзі: *алақан, жырым, тіл, айылбас* сияқты бөлшектерден тұратынын көреміз (XII).

Айыл-тұрман жасау әдісі мен технологиясына, жасалу затына байланысты *төрт түрге* бөлінеді: *былғары*, *өрмелі*, *түйемелі*, *ызбалы* деп кете береді.

1. *Былғары айыл-тұрман* былғары мен жұмсақ иленген қайысты, керегінше саралап тіліп алып, бір-біріне қабаттап екі жағын қайып тігеді. *Қаюға арнайы ширатылған тарамыс* жұмсалады. Былғары айыл-тұрманды және ерді сән-салтанатқа, ойын-тойға, асқа ерттейтіндіктен, алтын күмісті *үзбе*, *құйма шытырлар* қағып, *асыл таспан көз орнатып* жасайды.

2. *Өрмелі айыл-тұрман* – сиыр терісінен иленген таспа тіліп, таспа түрі. Тұрман түріне қарай 3 *таспадан 100 таспаға* дейін кездесетіні мәлім.

Өрмелі айыл-тұрман Қытай қазақтарында ерекше дамыған, мұнда өрмелі айыл-тұрманның өзін таспасының өріміне қарай *тақ таспасы, жұп таспасы, өзекті өрім* деп бөледі. Мысалы: 5, 7, 9, 11, 13, 15... *тақ таспасы*, 6, 8, 10, 12, 14, 24 ...48 таспалы өрімдер *жұп таспалы өрім, алты қырлы* 18, 24, 48 таспалы өрімдер *өзекті өрім* түріне жатады. Таспаны сыдырғыдан өткізіп алған соң *асты-үсті, оң-теріс* етіп өреді. Өрмеге қажетінше *көз, тесік, ойық, қыр, шыбық, сыздық, өзек, сай, түйін, түйме* шығарылады. Айылбастың тіл өтетін жерлеріне көз қалдырылып өріледі. Өрмелі айыл-тұрмандар қуаттылықтан гөрі әдемілікке жатады (IX).

3. *Түйемелі айыл* сапалы иленген ақ қайыстан жасалады. Таспаны әуелі тілмес үшін белгілі бір үлгіде түйю белгіленіп, сол үлгіге сәйкес *жалаң қабат, қос қабат* сияқты т.б. таспалар тілінеді. Түйюдің өзі *үш түрге* (әдіске) бөлінеді:

а) *Өзіне-өзін байлап түйю*. Қайысты өзіне-өзін байлап түйю әдісін айтады. Бұл өз ішінен байлаудың, *шалудың, ілудің* әдісіне орай *бес-алты* түрге жіктеледі.

ә) «*Өзіне-өзін өткермелу*» деп қайысты өзара өткермелеп түйю әдісін айтады.

б) «*Қоспалы түйю*» деп қоспаларды басқа таспа көмегімен шалып, өткермелеп түйю әдісін қоспалы түйю деп атайды. Басқа қайыс, басқа таспаның көмегімен түйюдің түрі тіпті көп. Қайысты *өзіне-өзін* түйгенде *өзіне-өзін өткермелегенде*, тағы басқа әдіспен түйгенде сән үшін, әдемілік үшін қажетті жерлеріне *шашақ, салтыншақ* қалдырып отыратын түрлері де болады. Түйген тұрманға айылбас аз жұмсалады. Түйілген тұрман көріктілігі, әдемілігімен қатар мықты, қуатты, қолайлы әсіресе шаруашылыққа таптырмайтын құрал болып саналады.

4. *Ызбалы айыл-тұрман* түйенің, қойдың қылшық жүнінен жасалады. Жүнді *түтіп, шүйкелеп, иіріп, есіп* електен алып, әр жіпті жеке-жеке бірдей тартып *ширатып (ісітіп) үш тілді* арқан сияқты тартып қосады. Тартылған кезде жіптердің жүгінбеуі, бір-бірінің ішіне кірмеуі, сыртына шықпауы, үш жіп бір өрімде болуы тиіс. Жүн талшығының табиғи өңін кетірмей, ерсілі-қарсылы таңдай ширатып, бедер шығару үшін үш жіпті бірде *оңқай иіріп, оңқай ширатып тарту, бірде солақай иіріп, солақай ширатып* тартады. Иіріліп, ширатып тартылған жіптің *үш тілінің* еттілігі *жуан шидей (2,5–3 мм.)* мөлшерде болады. Осы үш тіл жіпті қатарлап *шуда жіппен* ызады. Мұны «*құрызу*» дейді (IX). Құрманға арналған құрдың жалпақтығы *екі, үш елі* болады. Айылбастары қайыспен бекітіледі, жырымдары қайыстан жасалады. Ызбалы тұрманның басты артықшылығы атқа өте жеңіл, жайлы болып келеді. Негізінде ат-жабдықтары мен тұрмандардың жасалу жолы *төрт түрге бөлінсе, енді төрт тұрман және бес тұрман жабдықтарының өзіне жеке-жеке тоқталайық*. Бес тұрманның ішінде ерден кейін бірінші орында жүген тұрады.

Жүген атты бағындыруға, басқаруға, асауды үйретуге, сөйтіп, адамның ырқына көндіруге, адамзат жылқыны алғаш қолға үйрету кезеңінде шыққан ер-тұрман жабдықтарының ең алғашқысы деп айтуға болады. Әрине адамзат жүгеннен бұрын құрылысы қарапайым ауыздығы жоқ ноқтаны ойлап тапқанға ұқсайды. *Жүген* – атты бұлтарсыз, тырп еткізбейтіндей толық және түпкілікті бағындырған ноқтадан кейінгі құрылысы күрделірек түрі. Сол себепті *ноқтаның* құрылысына тоқталайық. Ерте замандарда *ноқтаны* жіптен, *құрдан*, ұзын қалың

Ердің алдыңғы қасы бейнеленген қазіргі заманғы біз кесте. Шыңжаң қазақтары

Көне үзенгі

Қазақтың күміс үзенгісі XIX ғ. аяғы

қайыстан жасап аттың басына салған, бұл – ноқтаның тұрпайы түрі. Ноқта атты байлауға, жайылтып алуға, жетекке алып жүруге, қысқа қашықтыққа мінуге арналғандықтан, құрылысы да қарапайым. Ноқтаның жабдықтары мен өлшемдері: қысқа жақтауының ұзындығы *екі қарыс, төрт елі* (44 см), ұзын жақтауы *төрт қарыс, төрт елі* (84 см); *кеңсірігі екі қарыс* (40 см), *ұзын сағалдырығы екі қарыс бір сүйем* (57 см), *қысқа сағалдырығы сынық сүйем* (14 см), *кеңсірік пен сағақ сағалдырығының аралығы сынық сүйем* (14 см). Желкелігі арқылы ат басына шақтап тарылтып, кеңітіп отырады. Екі сағағына темір үзбе тағып, шылдырмақ *айналышығы* бар *темір шылдырмақпен* бекітеді. *Айналышыққа* болмаса *темір шығыршыққа* қылдан есілген, *қайыстан тілінген* шылбыр байланады. Ноқтаны *үзбелі, түймелі, ызбалы* әдістермен жасап, *салпыншақ, шашақ* тағып әсемдеген. Ноқта мен жүгенді қосып жасап, «ноқта-жүген» деп атаған. Сирек болса да аттың басын ноқтаны да, жүгенді де бірдей салып пайдалану кездеседі. Салт атты жүгенмен жүріп келіп, бір жерге түсіп демалуға, жолда тоқтағанда жайып алуға, бұтаға, атағашқа байлауға ноқта ыңғайлы болған. Ноқтаға* тағылған шылбыр оралып қалмас үшін, *айлансоқ* деген шығыршық тағылады. Айлансоққа байланған шылбыр атты қай жағынан байласаң да оратылмайды, шатаспайды. *Айлансоқ* Моңғолия қазақтарында қолданылады. Шылбыр ұзын болғандықтан, (2,5 м) мұндай құралдың қолданылуы ыңғайлы, шылбырдың айналып ат аяғына оратылмауына да себепші болады (ХІ). *Жүген ауыздық, екі сулық, екі шаужай, тізгін, шылбыр, екі жақтау, кеңсірік, екі сағалдырық, желкелік, мильық (маңдайлық, кекілбасар, кекілдірік)* деп аталатын жабдықтардан тұрады. Жүгенге мильық салу міндетті емес, жүгендердің мильықсыз түрі көп болады. *Ауыздық* – тең екі бөлекті, екі жұмыр темірден бір-біріне құрастырылып, екі сулық арасына бекітілген жабдық. *Ауыздық* – жүгеннің негізгі екі бөлшегі. «*Тізгінсіз, сағалдырықсыз, кеңсіріксіз, шаужайсыз жүген болуы мүмкін, бірақ ауыздықсыз жүген болмайды*» – деп, көрсетеді қазақ ер-тұрмандарын зерттеген этнограф Ж.Бабалық [9, 144]. *Ауыздық* жаққа сулық арқылы жалғасады, сондықтан сулық - ауыздықтың негізгі тетігі. Мұны

* Ноқтаға байланысты қазақта ерекше мәтел бар: XIX ғасырда қазақ елі Ресейдің қол астында болып, отарлық езгіні мықтап көргенде, Қытайға көшіп: «Орыстікі темір ноқта, Қытайдікі қайыс ноқта» – деген. Ол кезде Қытай шекарасын бекіте алмай, қазақ алым төлеп, емін-еркін көшіп жүрген. 1940 жылдардан бастап қытай шекарасын қатайтып, Шыңжаңдағы қазақты қысқан кезде қазақтар қайтадан СССР-ге көшіп «Қытайдыкі темір ноқта, орыстікі қайыс ноқта» – деп айтқан.

көшпенділер атты қолға үйрете бастағанда ағаштан, сүйектен, мүйізден, қоладан жасаған. Оны «псалий» деп атаған. Көне замандардан қазірге дейін сулықтардың көптеген түрі кездеседі, бірақ С.И.Руденко айтқандай, бәрінің мақсаты - біреу, ол аттың басын бұруға арналған [13, 159]. Сулық арқылы ауыздық ат аузында буынсыз ойнап тұрады. Сулыққа *ауыздық, жақтау, тізгін бекітіледі*, егер ат ноқтасыз болса мінер жақ сулыққа шылбыр қоса тағылады.

Шаужай – ауыздық пен сулық арасына бекітілген ұзындығы *сынық сүйем екі бөлікке жабдық*. Ат басына жүген салғанда шаужай екі езуге түсіп, сулық пен ауыздық арасын жарып өтеді. Жүген шаужайсыз да шаужайлы да болады. Шаужайдың *таяқша, жарты ай, жарты таға, жарты шаңырақ* түрінде жасалғандары кездеседі. *Бұланның, бұғының, серкенің, құлжаның, қошқардың, таутекенің, құланның басы мен мүйіздері, мойны кескінделген* әсем үлгілері скиф-сақтың аң кейпіндегі (стиліндегі) өнер туындыларының жалғасы деуге болады. Асау, шәлкес, тарпаң жылқыларды екі тізгінді кезек-кезек екі ұртынан қыса қалғанда езуін тілгендей тартқылайды. Мұны «*шаужайлау*» деп атайды. Ол тоқтатып тыйым салу, шектеу дегенді білдіреді. Қазақ арасында бір адам екінші адаммен ерегесіп жағасынан алса, «*шаужайынан алды*» деп жатады.

Жақтау – жүгеннің негізгі жабдықтарының бірі, оң жақтау қамшылар жақ сулықтан басталып, жоғарғы ұшы жылқының желкесінен асып мінер жақтағы, яғни сол жақтауымен ұштасады. Оң жақтау сол жақтаудан ұзынырақ болады, оны *ұзын жақтау*, сол жақтауды *қысқа жақтау* дейді. Оң жақтаудың ат желкесін ораған ұзын бөлігі *желкелік* деп аталады. *Желкелікті* кейде бөлек жасайды, мұндай жағдайда екі жақтаудың жоғарғы ұштарына *айылбас қойылады*. Желкелік арқылы жүгенді үлкейтіп, не кішірейтіп отырады.

Сағалдырық – жүгеннің ат алқымы астынан орап тұратын бауы. Қамшылар жақ сағалдырық ұзындау болады да, ат сағасынан орап келіп, мінер жақ сағалдырыққа доға арқылы жалғасады. Сағалдырық жүгеннің ат басынан сыпырылып түспеуі үшін қажет. Мильықтың (маңдайлық, кекілбасар, кекілдік, кекілдірік) екі ұшы екі жақтаудың жоғарғы ұштарына құлақтан төмен, көзден жоғары кекілді баса тігіледі. Мильық барлық жүгендерде болу міндетті емес, көбінесе бұл жабдықты сәнге істегенмен, мильық жүген аттың басына жақсы жатады. Сонымен қатар қазақта «қасқа жүген», «бесқасқа

жүген» деген сөздер бар. Ұлы жүз қазақтарында: «Жігіттің бесқасқа жүгені, алты өрім қамшысы болса бақытты болады» деп жатады [14, 67]. Осы сөздің мағынасын сұрағанымызда Моңғолия қазақтары «жүгеннің қасқасы дегеніміз кеңсірік пен мильқтың арасына сәндік, әдемілік үшін салынатын крест тәрізді, бірақ сүйір бұрыштанып келген қос қайыс, мұның әр үлгі нұсқалары болады, кейде аттың маңдайына дөңгелек салып, әлгі қос қайыс дөңгелектің шеттеріне байланады. Түсіндіріп айтсақ, кеңсіріктің оң бұрышы мен мильқтың сол жақ бұрышын, керісінше, мильқтың оң жақ бұрышы мен кеңсіріктің сол бұрышын жалғастырып тұратын белдік» (XI).

Өмілдірік – ер-тұрманның ең бір күрделі және маңызды жабдығы. Ер-тұрман жабдықтарының даму эволюциясында құр тоқымды атқа бір немесе екі айылмен тартып мінген заманда өрге, тауға шыққанда тоқым ат арқасынан кейін сырғымау, ерттеген жерінен қозғалмау үшін істелген жабдық-құрал. Ерте замандарда қатты ер-тоқым болмай тұрған кездің өзінде өмілдіріктің омырауға тағылатын жеріне әсемдік үшін әшекейлі салпыншақ тағу етек алған. Оған сақ заманындағы Пазырық, Берел обаларынан табылған аң стилінде жасалған өмілдіріктер куә. Қазақ хандығы заманында өмілдірікті сом алтыннан, XVIII–XIX ғасырларда құйма күмістен жасау қоғамдағы сол адамның алатын орнын көрсеткен.

Өмілдірік сом алтын,
Омырауда алқылдап.
Бурыл аяқ басқан жер,
Ойыла жаздап солқылдап.

(Қобыланды батыр).

«Ер Жәнібек Бердәулетұлының қос бөрісі жол бастайды, батырды жебеп-қорғап жүреді» деген әпсана бар. XX ғасырдың басында Алтайда өмір сүрген Ұлтарак байдың қойшысы қой жайып жүріп, үлкен кісінің жұдырығындай алтын тауып алып, қожайынына әкеліп береді. Бай алтынды ешнәрсеге жұмсамастан бір шебер зергерге қос бөрінің бас мүсінін жасаттырып, өзінің алтын ер-тоқымының өмілдірігіне тағып жүріпті. Оны «Жәнекемнің қос көк бөрісі» деп атайды екен. Байқағандар бөрілердің алтын бастарын көргенде ерекше таңырқап, сүйсінуші еді» (XIII). Өмілдірік те ер-тұрманның басқа жабдықтары сияқты былғарыдан ызбалап, өрмелі, түймелі әдістермен жасалады. Өмілдірік екі жақтау, бір айылбастан тұрады. Ерлер үлгісіндегі өмілдіріктің ұзындығы 150 см, ені 3 елі. Ерлер

Қыпшақ ерінің тоқымы. Венгрия

Күміс жүген. XX ғ. басы. Шыңжаң

Күміс ер. XX ғ. басы

Ертас – ердің тастан жасалған мүсіні.
Маңғыстау. XIX ғ. аяғы

Қышпақ ері. Венгрия

өмілдірігінің басына *үзбелі айылбас*, ал екінші ұшына *сыдырғы үзбе* тағылады. Үзбе ұзындығы *бір сүйем, сынық сүйем* болады. Ерлер өмілдірігі *екі жақтау, бір жырым, бір айылбас, не бүлдірге, бір салтыншақ*, кейбіреуінде *төсбау* болады.

Төсбау – бір ұшы өмілдірікке бекітілетін, бір ұшы *төсайылга* ілінетін бау. Төсайыл оның *бүлдіргелі* басынан көлденең өткізіліп барып тағылады. Ертоқым кейін кеткенде өмілдіріктің өндіршектен көтерілмей, омырауда түзу тұруы үшін қажет.

Құйысқан – өмілдірік сияқты ер-тұрманның көне замандардан келе жатқан жабдығы. Салт атты адам еңіске жүргенде, таудан түскенде ер аттың мойнына кетпес үшін тағылатын тұрман. Құйысқан ерте кездерде өте қарапайым, қазір көріп жүрген өгіздің, түйенің *көттігі* сияқты өрген жіптен, ызған құрдан жасалып, төмен сырғып кетпес үшін бір-екі жерінен *белдікше* тағылған. Құйысқанның ең алғашқы үлгілері сақтар заманында кездеседі. Жауынгерлер жорыққа шығарда, ұрыс алдында құйысқандарын қысқартып, атты соғысқа дайындайтын.

*Құйысқанын қысқартып,
Атты ерлеп болгасын
Үйге таман келеді...* [15, 106].

*Түймелеп сауыттарын шалбарланып,
Алысты құйысқанын бір қысқартып...* [16, 86].

Құйысқан *екі жақтау, екі жырым, бір сауырлық үзбе, екі сауырлық салтыншақ, екі жаңбырлық үзбе, екі жаңбырлық және тағы басқа бөлшектерден тұрады*. Құйысқанның *екі жырымның ұшына* дейінгі ұзындығы 98 см, ол – *төрт қарыс, бір сүйем*. Құйысқан алақандығы «құйысқан жақтауы» деп те аталады. Құйысқанның бұл бөлшегі құйысқан қоспасынан шығырықтың аралығын жалғастыратын бөлшегі болып, жалпақтығы екі жарым не үш елі, ұзындығы бір қарыс екі елі, ол кішкентай шығырық пен үзбе арқылы бекітіледі. Құйысқан қоспасының ұзыны бір тұтам, құйысқанды өргенде, түйгенде қоспаны табиғи қосып не түйіп шығарады. Қоспа аттың дәл сауырының үстіне келеді. Осы қоспаға ұзыны сынық сүйем ашаланған былғары құйып, мықтап қайып тастайды немесе екі ашалы үзбе шегелеп бітіреді. Құйысқан (жырымы) қоспасынан шеттікке байланатын ұшына дейінгі бөлшегі болып, ұзыны – үш қарыс сынық сүйем (40 см), құйысқан салпыншақтары жай құйысқандарда *түймелі, үзбелі, шашақты* болып, құйысқан жасау кезінде табиғи шығарылады. Әйелдер ерінің құйысқандары ерекше әсем болады. Құйысқан қоспасына *төбел-*

дірік немесе *екі аша үзбе* бекітіледі. Бұлардың екі жағындағы тесіктеріне *шашақты сауырлық салпыншақ үзбе* арқылы бекітіледі. Бұл салпыншақ ерекше көркем жасалып, аттың жамбасынан төмен салбырап, тобығын қағады. Салпыншақтың *үзбелі түрі* көбінесе әйелдер еріне тән де, *өткермелі түрі* ерлер еріне лайық. *Жаңбырлық* үзбеге бірден екі жаңбырлық салпыншақ үзбе арқылы бекітіледі. Құйысқан үзбелерінің ұзыны төрт елі, жаңбырлық үзбелерінің ұзыны үш елі, салпыншақ үзбелері *үш, төрт елі* болады. Үзбе аралары алуан үлгідегі алтын, күміс құймалармен толтырылады (XII).

Пыстан – көпшіктің, ат көрпенің үстінен баса тартылатын төсайылмен бірге жүретін, ер жабдықтарының арасындағы ең көрнекті көз тартатын түрі. Ат көрпені алды-артынан басып тұратын жіңішке бау тағылады. Бауды *«пыстан бау»*, *«көпшік бастырма»*, *«бастырма»*, *«көрпе бастырма»* деп әртүрлі айтады. Пыстанның ұзындығы төрт қарыс (80 см), ені сынық сүйем (10 см). Пыстан екі түрге бөлінеді: *айылдық пыстан* және *өткермелі пыстан*. Айылдық пыстанға иленген мықты қайыстан астар салып, үсті былғарымен қапталады, қайыспен былғары бір-біріне тарамыспен қайып тігіледі. Астарының екі шетіне жұмсақ қайыстан *бүлдіргі* тағылады. Қамшылар жағына *төсайыл*, мінер жағына *жырым* байланады. Жырым да, төсайыл да пыстанның екі шетінен *сынық сүйемдей* ішкерілей сұғындырыла бекітілетіндіктен, пыстанның екі балағы салақтап тұрады. Өткермелі пыстан негізінде айылдық ретінде пайдаланылмайды, астарына екі-үш жерден қайыс балдақ қойылады да, төсайыл сол арқылы өткізіліп, айыл мен пыстан бір-біріне жылжымалы келеді де, пыстанға тарту күші түсірілмейді. Бұл пыстандар *«қара пыстан»* деп айтылады, тұрманды еркектер көп қолданады.

Ерлерге арналған пыстанға күміспен күптелген *төрт тесікті екі күлте* жасалады. *Күлтенің* бір-бір жағына пыстанның белдік бөлімін, енді бір жағына төсайыл, бір жағына жырым байлайтын салпыншақты бөлімін күміс не алтын үзбелермен бекітеді. Әр үзбе төрт күміс не *алтын шегемен* шегеленеді. Үзбелердің ұзындығы ілмегімен қосқанда *бір тұтам* (8 см), ені *екі елі* (4 см) болады. Үзбелерге ширатпа ою-өрнек салынып, асыл тастан шу жүргізіледі, шыны көздер орнатылады. Күлтенің алды-артындағы тесіктеріне пыстанға сәйкес безендірілген үзбелер арқылы бастырма тағылады. Бастырманың алдыңғы шегелігімен қосқанда 76 см,

арты 78 см, айыл-жырым байлама ілмегі 7 см болады.

Әйелдер үлгісіндегі пыстан алтын ерге сәйкес етіп жасалады. Пыстанда белдік, үзбе, екі жанама үзбе болғандықтан, *қосалқы үзбе* шегеленеді. *Қосалқы үзбелердің* ұзындығы 6 см, ені 4 см. Аралықтары алтын, күміс құймалармен толтырылады. Пыстан – ер-тұрманның сәндік, сән-салтанат үшін жасалатын бөлігі. Сәні мен сапасына қарай *«қайыс пыстан»*, *«былғары пыстан»*, *«алтын пыстан»* деп бірнеше түрге бөлінеді. Қазақстанның Батыс аймақтарында (Орал, Ақтөбе, Маңғыстау) және Торғай өңірінде пыстан қолданылмайды. Пыстанның орнына көпшіктің үстінен басатын басында темір доғасы бар тартпа-айыл қолданылады [17, 30]. Пыстанның таза алтыннан, күмістен жасалып, Шығыс Қазақстан өңірі қазақтарында, оның ішінде Алтайда, ерекше дәріптелуі көне түркі заманынан ер-тұрманның осы аймақтан шығып, басқа жерлерге таралуының айғағындай. Пыстан, Тыва, Моңғолдарда болмайды, оларда пыстанның орнына үшінші айыл тағылады.

Жазба деректерде қазақ жылқысы туралы мәліметтер мол болғанымен, ер қосу өнері жайында мағлұматтар өте аз, жоқтың қасы деуге болады. Ер жөніндегі мәліметтер 3-4 сөйлем көлемінде, көбінесе, таңдану, таңырқау түрінде болып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың аяғында Торғай облысының мал дәрігерлері жинаған бір азғана материалдарға көңіл аударуға болады. Ветеринарлар Қазақстанның батыс аймақтары мен Торғай облысындағы қазақтар арасында тараған ерлерді төрт түрге бөлген. Бұны, шын мәнінде, қазақ ерлерінің алғашқы типологиясы деуге болады.

«Қазақтар пайдаланатын ерлер *төрт түрге* бөлінеді, негізінде, ерлер бір-бірінен алдыңғы қастарының пішіндерімен ерекшеленеді. Олар:

1. *Көне қазақ ері* шомбал, ауыр, алдыңғы қасы тіп-тік жарты шеңбер іспеттес және артқы қасы да тікшелеу кең, аздап жантайған орындықтың арқалығына ұқсас болып келеді. Ердің алдыңғы және артқы жақтары күміспен күптелген, темірмен қапталған әшекейлермен безендірілген, орындығы былғарымен қапталған. Мұндай ерлер қазір бай қазақтарда болмаса, өте сирек кездеседі. Атқа ауырлығымен және қымбатшылығымен мұндай ерлер өте сирек дайындалады.

2. *Жаңа қазақ ері* өте жеңіл, алдыңғы қасы иілген мүйізге ұқсас, қас беті жалпақ кең болып, алға

шығыңқы тұрады. Артқы арқалығы төмендеу жантайыңқырап келеді, орындықтың артқы жағы үлкейе береді, ердің жоғары жағы былғарымен қап-талады. Жеңіл, берік және арзан болғандықтан, бұл ерді қазақтардың көпшілігі пайдаланады.

3. *Қоқан ері* («шошақбас») өте жеңіл және әдемі сүйекпен әдіптеліп, былғарымен нығыздап қапталған, алдыңғы қасы жіңішке ұзын және аздап алға қарай еңкіштеу, құстұмсықтанып үшкірленіп бітеді, артқы жағы аздап көтеріңкі, арқалықсыз (артқы қассыз – А.Т.) жартылай шеңберлене бітеді.

4. *Бұқар ері* («құранды ер») жеңіл, әсем шытырмалы (мозайкалы – А.Т.) сүйекпен жиектелген, ашық боялған, тек қана ағаштан жасалған, былғары, тері тағы басқа да материалдар мүлдем қолданылмайды, алдыңғы қасы биік емес, конусқа ұқсас шорт кесілген сияқты көрінеді. Қос томпаққа бөлініп кетеді, артқы арқалығы аздап көтерілген, орындығы (тіпті екі көзі бадырайған бір жәндікке ұқсатуға болады – А.Т.) кең. Бұл ер арзан және отыруға ерекше ыңғайлы болса да, сүйекпен көмкерілгендіктен, осал, тез сынып, жарамсыз болып қалады.

Бұқар және қоқан ерлерінің төменгі бөлігіне екі жағынан төрт-төрттен шығыршық бекітіледі, бірінші жұп шығырықтарға өмілдірік байланса, екінші жұпқа айыл, үшінші жұпқа екі бау – «қанжыға», ең соңғы жұпқа, яғни екі шығырықты қайыс баумен қосып құйысқан байланады (Сонда барлығы 8-шығырық шығады – А.Т.) Ерлердің соңғы екі түрін қазақтар өздері жасамайды, Бұқарадан әкеледі» [10].

Демек, бұл деректерде, біріншісі – *көне қазақ ері*, екіншісі – *жаңа қазақ ері*, үшіншісі – *шошақбас ер*, төртіншісі – *құранды ер* болып бөлінеді. Біз өз тарапымыздан, *көне қазақ ері* немесе *қазақи ер* деп алдыңғы қасы қалың, доғаша иілген, сүйегі ауыр, ердің сырты түгелдей әжімденіп ойылған, темір пластинкалармен жабылған, пластинкалардың бетіне күміс шауып, оған ағаш, гүл жапырақтары тәріздес әртүрлі оюлар бейнеленген ерді айтамыз. Алдыңғы қастың дәл ортасына қызыл, көк кейде сары түсті шыныдан үлкен көз орнатылады, кейде әрі қарай мұндай шыны көздер бірнеше болып пропорционалды түрде орналасады. Мұндай ауыр ерлердің жабдықтары да қалың қайыстан жасалып, күмістен, алтын жалатып жасалғандықтан, салмағы да ауыр болады. Негізінде бұл типтес ерлер әйелдерге арнап жасалады. Көне қазақ ерінің үлгілері Қазақстанда қазір музейлерде болмаса, мүлдем кездеспейді. Қа-

зақ ерінің пішіні түркі халықтарының ішінде башқұрт еріне ұқсайды. «Кейбір деталдарының өзгешеліктері болмаса, башқұрт ері ағаш қаңқалы көне ерлерден және қазіргі дала малшы-көшпенділерінің ерлерінен, әсіресе қазақтардікінен айырмашылығы жоқ» [10, 253].

Қазіргі бұл типтес ерлердің үлгілеріне Баянөлгей ершілерінің жасайтын керей ері мен Іле қазақ автономиясының (ҚХР) ершілері жасайтын Найман ерін жатқызуға болады. 1937-1938 жылдары Нәби Кәрібаев ерші Тарбағатайда (Шыңжаң өлкесі, ҚХР) 9 ай бойы әйел ерін жасаған. Бұны Найман ерінің жарқын үлгісі деп айтуға болады. Оның ақысы құлынды биені құраған*. Кейін Нәбидің туыстары 100 қой беріп өздері қайтып алған. Қазір Қазақстан орталық музейінде сақтаулы тұр. Алдыңғы қасының үсті мен астыңғы жағындағы күмістелген қапсырмаларға қазақ тілінде төте (араб) жазуымен жазылған шебердің қолтанбасы бар:

*Қажекем бұйырған соң істеп бер деп,
Кәрібаев Нәби ұста соққан ері,
Нақыштап неше түрлі бұтақ гүлден
38 ж. 20/IX-тәмам*

Төменгі жағында:

*Мүбәрак құтты болсын Қажасаға,
Көрген жан тамаша етіп қалсын таңға.
Болғанын байқап білер,
Көзі ашық, көңілі зерек мұлы адамға...*

Бұл ерге күміспен күптелген пластинкаларды ортасынан әртүрлі әжімді өрнектермен ойып алып отырған және бұл оюлар жақсы көріну үшін астынан қызыл барқыт салған. Ал үстіңгі қабатына алтын жалатылып, қызыл түсті шыны әшекейлер қондырылған. Ердің алдыңғы қасына бірден үшке дейін шынылар немесе ақық, маржан сияқты табиғи тастарды орнату әдісі Қазақстанның барлық аймағында кездеседі. Ол үшін шыныны балқытып, оған бояу қосып, арнаулы қалыпқа құйып, ерге орнатар кезде астына шүберек төсеген, тапсырыс берушінің қалауына қарай кей жерлеріне 20-30-ға дейін тас орнатылады [18].

Найман ерінің алдыңғы қасына күміспен күптеген темір қағылады. Оның диаметрі 10 см. Ортасынан күміс бүршікті шегемен бекітеді, мұны «қасқа» дейді. Қасқаның бетінде әртүрлі ою-өрнектер, күміс шытыралы асыл тастан көз орнатылады. Найман ердің қасы дөңгелектеу, бүйрек бет, алдыңғы қасы керей ерге қарағанда аласа, кішілеу жасалады. Керей ерге қарағанда жатағандау, сүйегі жеңіл. Керей

* -ҚОМ коллекциясы. Инв № 9148/1. Алматы қаласы.

ер тікше, қасы биік көлемді, іргесі етекте, жұқалау ашамайға ұқсас келеді. Алдыңғы қас бетінің дәл ортасында тік түскен қыры болады, ал екі жағы осы қыр деңгейінен екі шетіне қайқыланып барып тоқтайды. Ғасырлар бойы бірге жасасып келе жатқан найман мен керей елі ешқашан жаугершілік, қиын-қыстау жағдай болмаса, бірінің еріне бірі мінбеген. Бұл дәстүр өткен ғасырдың 50-жылдарына дейін сақталған.

Х.Арғынбаев музей қорларындағы және өзінің экспедициялық материалдарын салыстыра келе, қазақ ерлерінің екі аймақтық ерекшеліктері бар екенін көрсетеді. «Алматы облысының оңтүстік-шығыс өңірін мекендейтін албан-суан тайпалары мен Семей облысындағы найман тайпасындағы ерлер» [8,181].

Іле қазақтарында (ҚХР) албан-суан ерлерін «үйсін ері» деп атау қалыптасқан (XII).

Жоғарыда айтылатын қазақтар «шошақбас» деп атайтын «қокан ерін», қазақтың Алматы, Жамбыл облыстарында кең тараған *шошақбас ерлерімен* шатастыруға болмайды. Қокан ерлерде артқы қасы болмайды, арты орындық сияктанып бітеді. Қазақи шошақбас ерлердің артқы қасы туралы Х.Арғынбаев: «Артқы қасының бітімі әр ауданда әртүрлі болып жасалады деуге болады. Мәселен, Жамбыл облысының Мерке ауданында шошақбас ер (артқы қасы – А.Т.) құранды ердің артқы қасы сияқты көлемді кемерлене шабылса, Жамбыл облысының Шу, Алматы облысының Еңбекші қазақ аудандарында артқы қастары қазақтың қозықұйрық ерінің қасы тәрізденіп жасалады. Кеген селосында Е.Қасымбеков жасаған шошақбас ердің артқы қасы алдыңғы қасы сияқты қалақбастанып шығарылған» [8,182].

Шошақбас ерлердің Қазақстанның әр аймағында өзіндік жасалу технологиялық ерекшеліктерімен қоса, аталуы да әртүрлі болып келеді.

Маңқыстау түбіндегі қазақ ерін – «қозықұйрық ер», екінші атауы «шошақбас ер» деп аталатынын Каруц [66, 52-53], Арғынбаев та [8, 188], Ұ.Қыдыралын да [26] жазады. Ш.Тоқтабаева *қозықұйрық* ерлердің барлық Батыс Қазақстан аймағына таралғанын көрсетеді [23, 162].

Кіші жүздегі әйел ерлерінің еркектердікінен айырмашылығын жазба деректерден байқаймыз. «Қазақтың әйел ері еркектердікінен пішімімен және көлемімен ғана өзгешеленеді. Бұл ерлердің (әйелдерінің – А.Т.) алдыңғы қасы басында томпағы бар ұзын иілген мойынға ұқсаса, ал арты вольтер креслосын елестетеді» [25].

Алтайлықтардың ер-тұрманы

Оспан батыр Исламұлының қызының жасауына істеткен ері. 1930 ж.

Ердің барлық жабдықтары күміспен күптеліп, алтынмен қапталған. Шыңжаң, Қытай

Жалпы әйелдер ерінің Қазақстанның қай аймағында жасалмасын, ерлердікіне қарағанда көлемі үлкен, әсіресе орындығы кең жайлы және ерекше әсемдігімен, алтын, күміс, асыл тастарды аямай әсемдеуімен көзге шалынады. Найман ерлердің қасы түгел бітеу күміс, еркек ері шұбарлау күміс болады (XII). Әйелдің ерін еркек мінуге, керісінше, еркектің ерін әйел мінуге болмайды (XIII).

Шошақбас ерді қазақ ершілері жасайтын «қалмақы қасты ермен» шатастыруға болмайды. Эпостық жырларда қазақ батыры мен қалмақ батыры кездескенде, қазақ батырының «қалмақы ердің қасы деп, қақ жүректің тұсы деп» көздеп садақ ататыны еске түседі. Қазақ ішінде кең тараған «қалмақы қасты ер», «қалмақша байлау», «қалмақ сиыры» т.б. атаулар, біздің ойымызша, XVIII ғ. екінші жартысынан қазақ-жоңғар соғысы аяқталғаннан кейін пайда болған. Қазақ-жоңғар соғысы жеңіспен аяқталғанда қалмақтардан, әрине, көптеген олжалар түскен, солардың ішіндегі қалмақы ерлерге қарап, қазақ ұсталары қалмақы биік қасты ерлер жасаған. Әсіресе бұл Қазақстанның шығыс өңірінде етек алған. Ер жасаудағы бұл өзгерісті Абай өлеңдерінен де байқауға болады:

Қалмақы қара үзеңгі, биік қасты ер,
Қанжығамда байлаулы жіптен шідер.
Жарғақ жастық көпшігім жезді пыстан
Бір келісті сайманым топқа мінер.

(Абай).

С.Мұқановтың қазақ ері «құранды» және «қалмақы» ер болып екіге бөлінеді деуі де [12, 134] сол қазақ ішіндегі XVIII ғасырдың аяғынан бастап қазақ ішіндегі қалмақ ерлеріне оның жабдықтарына ұқсатып, өзіндік ер шабу үрдісін көрсетеді.

Құранды ерлер Қазақстанның оңтүстік өлкесінде кең тараған. Шымкент облысында құранды ер 18-20 ағаш бөліктерінен қиюластырылып жасалған және ол әйелдерге арналған. Кейде *құранды ер* «әйел ері» дегенді білдіреді [12,134].

*Дәйім менің мінгенім құранды ерім,
Құранды ерге жарасар бұраң белім* [12,134].

*Ерте жүріп, сәскеде тойға келдік.
Құранды ер мінгендер жорта келдік* [21,170].

Құранды ерлердің кәдімгі 4-5 ағаш қосылған ерлерге қарағанда қосалқы мүшелерінің атаулары да өзгешелеу және көп.

«...Ерлердің көптеген бөлшектерінің тек өздеріне ғана тән атаулары бар. Алдыңғы қастың өзі бірнеше

бөліктен тұрады. Қастың негізі болып есептелетін оқпан екі бөлек ағаштан құралады да, қастың *оң жақ және сол жақ беті* деп аталады. Оқпанның арт жағынан жапсырылып, екі бетті біріктіретін тұтас ағашты «*желкебасар*» десе, алдыңғы қастың бүркіт қабақтанған екі ауыр басын «*қас*» дейді. Артқы қасты көбінесе «*керсен*» дейді. Оның ортасы бір бөлек шабылады да, екі шетіне «*қанат*» деп аталатын қосымша қондырмалар желімделеді. Екі қасты қапталдармен ұштастыру үшін, ердің екі жағынан ұзыншақтау «*қоспа*» ағаш қиыстырылады. Ал ердің үстін жауып тұратын бөлшегін «*орта*» не «*бел ағаш*» дейді. Алдыңғы қастың екі бетінің түбінен қаптал басының үстіңгі жағынан кішкене «*кепіл ағаштар*» жапсырылып, артқы қас пен қапталдың екі аралығынан «*тіреуіштер*» қойылады. *Қоспа мен кепіл ағаш және тіреуіштер* екі-екіден болады...» [8, 190].

Самарқанд, Бұқара, Ташкенттегі өзбек ершілері бір ердің өзін 22-32 қосалқы мүшелерден қосатын болған. Жұмыстың күрделілігінен бір ершімен 7-8 адам жұмыс істеген [22, 144-146].

Іле аймағының қазақтары (ҚХР) ердің бүкіл қаңқасын бір ағаштан ойып жасап, оны *ойма ер* кейде *шаппа ер* деп (XII) атаған. Ерді мұндай әдіспен Жетісу және қырғыз ершілері [23, 182-183] жасайды [23, 96].

Ақтөбе облысында информаторлардың айтуынша, арнайы асау үйретуге арналған құрама ерге жататын екі қасы жатаған, түйенің мойын терісімен тұтастай қапталған, екі жерінен бел ағашының үстінен және астынан тарамыспен тігіп тастаған ерлер болған. Түйенің мойын терісі ерекше мықты болғандықтан, мұндай ерлер ешқашан сынбаған (V).

Ердің ең бағалылары мен қымбаттары *күміс ер* және *алтын ер* деп бөлінеді. Күміс ерлер Қазақстан мұражайларының көбінде кездессе, ал алтынмен қапталғандары сирегірек кездеседі*.

Алтын ерлердің ең алғашқы нұсқалары деп, сақ заманындағы Берел, Пазырық қорғандарынан табылған алтын қабыршақтармен (фольга) қапталған ер-тоқымдарды айтуға болады. Қазақ ер-тұрмандарының алтынмен жалатылған түрлерін халық эпосынан анық көреміз.

*Өзіне өлшеп Бурылдың,
Алтыннан тұрман қақтатты.*

(Қобыланды батыр)

* Информаторлардың айтуынша, күміс, алтын ерлердің көбі 1930-1931 жылдардағы ашаршылықта халық аштан өлмес үшін, ерлердің алтынын, күмісін алып, қаңқасын отқа жаққан, тұтас ер-тұрмандарды да тамаққа айырбастаған.

*Ақмоншақ аттың үстіне
Алтыннан тұрман ер салып.
(Ер Тарғын)*

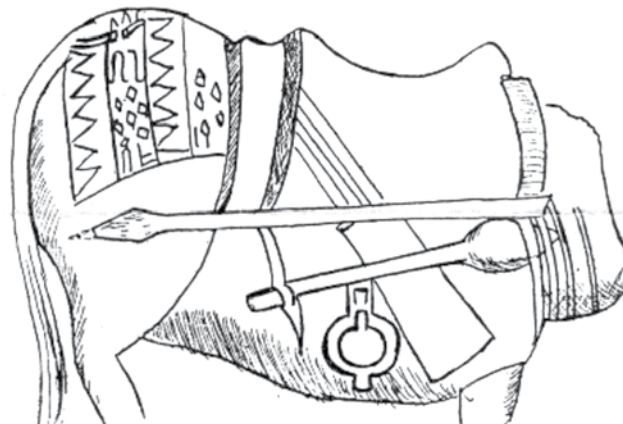
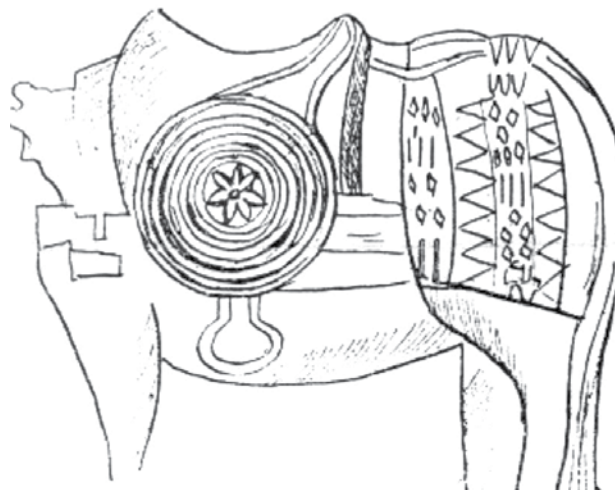
*Алмас қылыш сартылдап,
Алтын жүген жарқылдап,
Өмілдірік сом алтын
Омырауда алқылдап.
(Қобыланды батыр)*

*Үзеңгісі үзбе алтын,
Тебінгісі терме алтын,
Құйысқаны құйма алтын,
Жүгені бар түйме алтын [4, 165].
Алтын ерді көтеріп атқа салдым
Ғазине деп атыңды хатқа салдым ағуай (XV).
(Халық әні).*

С.Сейфуллин келтірген халық эпосы жолдарында алтын үзеңгінің, тебінгінің, құйысқанның, жүгеннің қандай әдіс-тәсілдермен жасалғанына дейін тәптіштеп жырлағаны көрініп тұр. 2006 жылы Өлгий қаласының базарынан жүгеннің таза алтын жалатылған түрі *түйме жүгенді* көрдік. Алтынды үзбелеп, термелеп, құймалап ер жабдықтарына XX ғасырдың басына дейін қолданылғанын информаторлардан естуге болады (XVI). «Ердің алдыңғы және артқы қасының беттеріне алтын жалатылған (алтынмен апталған депте айтылады – А.Т.) жұқа темір жапсырылады. Темірге алтын тоқтау үшін темір пластинаның бетіне шебер ұзынан-ұзақ тереңдетілген темір сызықтар түсіреді, енді осы сызықтарды көлденеңінен қиып өтетін сызықтар жасалады, сонда жалпақ темірдің беті бүртік-бүртік болып шұбарланады. Осы бүртік бетті пластинаның үстіне жұқа алтын қабыршақ жапсырылады. Сонымен темірдің үстіндегі алтын ешқашан кетпейді, бұл таза жалпақ темірдің үстіне алтын жалатқаннан анағұрлым көпке шыдайды, өңін бермейді. Сондай-ақ қас жиектері мен қаптал жиектеріне айналдыра алтындалған темір шыбықтар шегеленеді. Алдыңғы қастың дәл ортасына үлкен ботаның көзіндей лағыл, екі шетке екі қой көзіндей лағыл, түстері кейде сары, кейде жасыл орнатылады. Көбінесе қазақ ершілері ерді күмістеп алып, оның үстінен алтынмен аптаған. Күміс шабылған өрнектердің екі шетін жиектеп алтын жалатқан. Таза ақ күміс пен таза сары алтын алма-кезек келіп отыратын ердің екі қасы,

Күміс ертоқым тұрманды қазақ жылқысы.
Шыңжан қазақтары. XX ғ.б.

Көне түркі ат-жабдықтары бейнеленген тас мүсін VI-VII ғғ.
Іле өзенін басынан 1898 ж. табылған

қапталдары өте әсем көрінетін» [XVI]. Күмістің ортасын алтынмен сарғасқалау деп, күміс түймелердің (дөңгелектердің) ортасына алтын жалатуды айтады. Алтынмен сарғасқалаған өмілдірік алыстан келе жатқан аттың төсінде айдай жарқылдайды (XVIII). Хандар мен сұлтандар, байлығы тасыған байлар ерлерінің алдыңғы қасына асыл тастардан ботакөздер орнатқан. «Еңсегей бойлы ер Есім» жырында Есімханның ер-тұрманына гауһар таспен безендірілгені сөз болады.

*Тоқымға желдік мінеді,
Еріне гауһар орнатқан.
Жабдықталған алтынмен,
Тілде, дабыл төңкеріп,
Жаңалап ат мінгін деп,
Армансыз болып жүрсін деп* [27, 184].

Қазақтардың сән-салтанатты ер-тұрмандары туралы ақпараттар жазба деректерде де кездеседі. Табиғаттанушы Герман салт атты қазақпен кездескенін ер-тұрманының «алтынмен апталып гауһар, лағыл...» тастармен әшекейленгенін жазады [24, 120]. И.Георги қазақтың ер-тұрмандары жөнінде: «әйгілі сәйгүліктеріне тамаша ғажайып ер-тоқым, жабулар мен жүген салады» – деп айтқан. [28, 132]. Еуропа-арамей тілінде «hasag» сөзі ер-тоқым, яғни ер жабдықтары деген ұғымды білдіруі кездейсоқ емес [29, 80].

Біздің заманымызға дейін жеткен қазақтың алтынмен жалатылған ер-тұрмандарының жарқын үлгісі ретінде 1930 жылы атақты найман ұстасы Қызайбектің жасаған ерін айтуға болады. Оны Оспан батыр Ислам ұлы қызына арнайы жасатқан. Оның ақысына 50 қара қой берген екен. Ер-тұрман әлі күнге дейін Оспан батырдың ұрпақтарында сақтаулы тұр. Ерді алдымен тұтастай күміс шаптырып, күмістің үстіне алтын жалатқан. Жүген, ноқта, айыл, өмілдірік, құйысқандары да алтынмен жалатылған.

Көнекөз ақсақалдардың айтуынша, ертеде Алтайда ер-тұрманды алтыннан құйдырып жасатқан үлгілері де болған, ондай ерлерді атқа көтеріп салудың өзі қиын болған.

Қазақтың ер-тұрман мәдениеті өте бай. Сыртқы пішіндері аймақтық ерекшеліктері жағынан оннан аса түрге бөлінеді. Жасалу технологиясы тұрғысынан Қазақстанның әр жерінде өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ ер-тұрман бөлшектерінің атауларында айтарлықтай көп өзгешелік жоқ. Сонымен бірге ер жабдықтарының лексикасы өте бай деп айтуға болады. Оның 100-ге жуық сөздік қоры бар. Қазақ атәбзелдері көне түркі ат-жабдықтарының тікелей жалғасы деп айтуға болады. Демек, жалпы түркі мәдениетінің бір үлгісі болып табылады.

Әдебиеттер

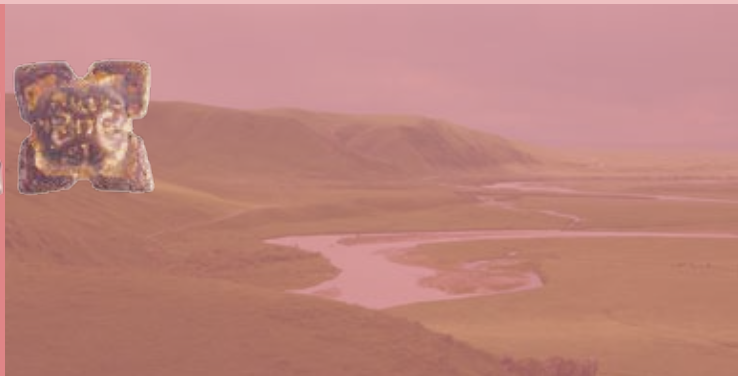
1. Габбин Н. Производство седел (ленчиков) // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Издание Сыр-Дарьинского областного статистического комитета. – Т. VII. 1899. – С. 1-54.
2. Савинов Д.Г. Из истории убранства верхового коня у народов Южной Сибири (II тысячелетие н.э.) // СЭ. – 1977. – № 1.
3. Денисон Г. История конницы. – СПб., 1897.
4. Кызласов И.А. О происхождении стремян // СА. – 1973. – № 3.
5. Сейфуллин С. Шығармалар. – А., 1964. – Т. VI.
6. О случке и воспитании лошадей у древних // ЖК. – 1849. – № 6.
7. Вайнштейн С.И. Некоторые вопросы истории древнетюрской культуры // СЭ. – 1966. – № 3.
8. Вайнштейн С.И., Крюков М.В. Седло и стремя // СЭ. – 1984. – № 6. – С. 119.
9. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – М.-Л. 1953.
10. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.-Л., 1966.
11. Амброз А.К. Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV-VIII вв.) // СА. – 1973. – № 4.
12. Карутц Р. Среди киргизов и туркмен Мангышлака. – СПб., 1911.
13. Отчет Илской археологической комиссии за 1898 г. – СПб., 1901. – С. 55.
13. Арғынбаев Х. Қазақтың ер-тұрман жабдықтары // Казахстан в XV–XVIII веках (вопросы Социально-политической истории) – А.: Ғылым, 1969. – С. 171-202.
14. Бабалықов Ж. Ер тоқым // Жалын. – 1985. – № 1.
15. ЦГИА.РК. ср. 25. Оп. 1. Св. 357. Д. 4199. – С. 49-50.
16. Руденко С.И. Башкиры. – М.-Л., 1955.
17. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – А.: Ғылым, 1969.
18. Мұқанов С. Қазақ қауымы (тарихтық және этнографиялық шолу). – А.: Ана тілі, 1995.
19. Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. – М.-Л., 1953.
20. Ахмет Тоқтабай. Культ коня у казахов. – А., 2004.
21. Тарихи жырлар. Абылайхан. – А.: Білім, 1995.
22. Сүйініш // Ақсауыт. – А.: Жазушы, 1977. – Т. 2. – 106 б.

23. Добросмылов А.И. Коневодство и его значение для киргизского населения Тургайской области. – Оренбург, 1894.
24. Түркістан газеті. – 2002. – № 27.
25. Мұқанов С.А. – А.: Ана тілі, 1995.
26. Бижанұлы Ә. Ақтанберді Жаскілең. – А.: Айқап, 1994. – 170 б.
27. Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов в Самаркандской области//Справочная книжка Самаркандской области на 1897 год. Вып. 5. – Самарканд, 1897.
28. Захарова И.В. Материальная культура казахов–колхозников юго-восточного Казахстана//Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – А., 1956. – Т. 3.
29. Бурковский А.Ф. Из истории техники обработки дерева у киргизов// Ученые записки исторического факультета КирГУ. Вып. 3., 1954.
30. Тохтабаева Ш. Серебрянный путь казахских мастеров. – А.: Дайк Пресс, 2005.
31. Герман Б.Ф. Извлечение из описания экспедиции в Киргизскую степь // Вестник Европы. 1816. – № 17.
32. Коневодство у Киргиз // ОЛ., 1878. – №41.
33. Қыдыралын Ү. Маңғыстау қазақтарының салт-дәстүрлері. – Атырау, 1998.
34. Еңсегей бойлы ер Есім (дастан)//Қазақстан ескерткіштер қорғау қоғамының архиві. Инв., – № 71.
35. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, обыкновений, одежд, упражнений, забав, вероисповеданий и других досто-памятностей. Ч. 2. – СПб., 1799.
36. Ковальевская В.Б. Конь и всадник. –М.: Наука, 1977.

Мәлімет берушілер

- I. Сүлейменов Н. 1901 ж. Алматы обл., Балпық би ауд., Еңбекші селосы.
- II. Мәжін С. 1900 ж. МХР, Баянөлгий аймағы, Ценгл сұмыны.
- III. Дікейұлы Д. 90 жаста, МХР, Өлгий қаласы.
- IV. Көшімов Ә. 1911 ж. Алматы обл., Кеген ауд., Ұзынбұлақ селосы.
- V. Сандыбаев И. 1906 ж. Ақтөбе обл., Комсомол ауд., Ақкөл селосы.
- VI. Умбетов А. 1949 ж. Қызылорда обл., Арал қаласы.
- VII. Оралбай Кәлел. 73 ж. МХР, Баянөлгий аймағы, Бұлғын сұмыны.
- VIII. Айдархан Мұхамед. 70 ж. ҚХР, Үрімші қаласы.
- IX. Жағда Бабалық. 92 ж. Алматы қаласы.
- X. Биғазы Бестемір. 82 ж. МХР, Баянөлгий аймағы, Тұлба сұмыны.
- XI. Тақыр Қасенұлы. 60 ж. МХР, Баянөлгий аймағы, Тұлба сұмыны.
- XII. Қалмұхамбет Оспан. 71 ж. ҚХР, Алтай қаласы.
- XIII. Жапарқұл Мырзанов. 1890 ж. Алматы обл., Балпық би ауданы, Ақтекше селосы.
- XIV. Сабырғали Мусин. 1902 ж. Ақтөбе обл., Ойыл селосы.
- XV. Қабдірәлі Ібдолла. 1918 ж. МХР, Баянөлгий аймағы, Ноғаннур сұмыны.
- XVI. Самалхан Дүйсенұлы. 1952 ж. МХР, Баянөлгий аймағы, Алтынсөксе сұмыны.
- XVIII. Өзбек Созақбайұлы. 1920 ж. Алматы обл., Ұзынағаш ауд., Самсы селосы.
- XIX. Қабылахмет Шакеров. 1910 ж. Аягөз қаласы.

Гюльзада АБДУЛОВА (Баку/Әзірбайжан)

Әзірбайжан тарихы ұлттық музейі этнография бөлімінің меңгерушісі, халық медицинасы, қолөнері мен фольклорына арналған 30-дан астам мақаланың авторы.

Gulzada ABDULOVA (Baku/Azerbaijan)

Head of Ethnography Department at the National Museum of History of Azerbaijan. She is the author of over 30 articles devoted to folk medicine, handicraft and folklore.

TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ATIN ROLU

Мақала Әзірбайжан аймағында жылқыны қолға үйрету мәселесіне арналған. Этнографиялық, лингвистикалық, археологиялық және фольклорлық материалдардың негізінде Әзірбайжан этногенезін зерттеу үдерісіндегі жылқының рөлі қарастырылады.

Бұл дәстүр параллельдерінің Әзірбайжаннан тыс өмір сүретін басқа түркі халықтарымен өзара қатысы және жылқы шаруашылығы дамуының қайысшылық, темір ұсталық ісі сияқты қолөнерлермен байланысы қарастырылады.

The paper is devoted to the domestication of horse in the territory of Azerbaijan. The significance of horse in the process of studying the ethnogenesis of Azerbaijan on the base of ethnographic, linguistic, archaeological and folklore material is considered by the author. The paper retraces the parallels of this tradition and interconnection with other Turkic people who live outside of Azerbaijan. The author also studies the horse breeding development with the development of such handicraft as saddle-making and blacksmithing.

Azərbaycan xalqı olduqca qədim və zəngin bir mədəni irsə sahiblik edir. Onun bəşər mədəniyyətinə verdiyi töhfələrdən ən önəmlisi dünyada ilk dəfə burada oddan istifadə edilməsidir. Şübhəsiz, ilk insanın formalaşması və istehsal təsərrüfatının yaranmasında, sonralar əkinçiliyin və maldarlığını inkişafında təbii şərait, coğrafi mühit, torpağın münbitliyi aparıcı rola malik olsa da, istehsal təsərrüfatının ən yüksək mərhələsi olan metalın kəşfi və istifadəsi bilavasitə odla bağlı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, qaynaqlarda Azərbaycanın qədim adına ilkin olaraq “Odlar yurdu” kimi rast gəlinir.

Azərbaycanın dünya mədəniyyətinə verdiyi ən böyük töhfələrdən biri də atın əhliləşdirilməsinin və tənəni olmasıdır. Əksər tarixi qaynaqlar atın vətəni olaraq Orta Asiya bölgəsini göstərir. Qırğız çölləri və

Qobustan qayaüstü at təsviri, tunc dövrü

Şəkil-1 At və qoç heykəlidən ibarət qəbir daşları.
Orta əsrlər dövrü

Qobi ərazilərinin atın vətəni olduğu haqqında fikir birliyi vardır [1]. Lakin, bu fikirlərə əlavə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, qədim Odlar yurdu Azərbaycan atın əhliləşdirildiyi bölgələrdən biri hesab olunmalıdır. Bir sıra müəlliflər atın əhliləşdirilməsini hind-iran mədəniyyətinə bağlamağa cəhd edir [2; 3]. Azərbaycan ərazisində əldə olunan arxeoloji tapıntılar burada atın əhliləşdirilməsinin Eneolit dövründən təşəkkül tapdığını sübut edir. Arxeoloq İ.H. Nərimanovun Muğanda “Əliköməktəpə” qədim yaşayış yerində apardığı qazıntılar nəticəsində aşkar etdiyi osteoloji qalıqlar hələ altı-yeddi min il əvvəl Azərbaycanda əhliləşdirilmiş at cinsindən istifadə olunduğunu göstərir [4]. Akademik T.Ə. Bünyadov [5], arxeoloq H.F.Cəfərov [6], etnoqraf F.İ.Vəliyev [7], arxeoloq N.Müseyibli [8], etnoqraf T.Babayev [9], tarixçi M.H.Mirzəyev [10] İ.H.Nərimanovla həmfikir olaraq Azərbaycanın atın ilk əhliləşdirildiyi bölgələrdən biri olduğunu təsdiqləyirlər. Maddi və piktoqrafik dəlilləri analiz edən M.H.Mirzəyev Qafqazın, xüsusilə də, Azərbaycanın atın ilk əhliləşdirildiyi mərkəzlərdən biri olduğunu bir daha təsdiq edərək yazır ki, atın sonralar Yaxın Şərq ölkələrinə doğru yayılması məhz Qafqazla bağlıdır. Qafqazın və qədim Azərbaycanın əhalisi Ön Asiya və Mestapotamiya ilə sıx əlaqələr yaratmışdı. Ehtimal etmək olar ki, məhz bu əlaqələrin nəticəsində şumerlər ilk dəfə atla tanış olmuşlar. Bunu atın şumer dilində olan adı da təsdiq edir: ANSE KUR. RA (hərfi tərcüməsi “dağ ulağı”). Şübhə yoxdur ki, qədim Qafqaz atçılığı ilə kassitlər də sıx bağlı olmuş və onların hegemonluğu dövründə Babilistan Ön Asiyada ən iri atçılıq mərkəzlərindən biri olmuşdur [10, 228].

Bakının yaxınlığında IV geoloji dövrə aid vəhşi at skeletinin tapılması, eyni zamanda Qobustan qayalarında Neolit dövrünə aid vəhşi at təsvirinin yer alması Azərbaycan ərazisində atın əhliləşdirilməsi üçün zəmin olduğunu göstərir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi dəlillər atın Azərbaycanda yerli zəmin əsasında əhliləşdirilməsi fikrini [8, 44] təsdiq etməklə yanaşı, onu əhliləşdirənlərin buranın avtohton əhalisi olan türklər olduğunu da bir daha faktlarla sübut edir.

Azərbaycanın ilk və orta Tunc dövrü abidələrinin (Naxçıvan, Qarabağ) bir çoxunda da əhliləşdirilmiş atlara məxsus osteoloji qalıqlar aşkar edilmişdir [6]. Bu materiallar əhliləşdirilmiş atlardan istifadənin inkişaf dinamikasını daha aydın izləməyə imkan verir. Artıq bu dövrdə əhliləşdirilmiş atla bağlı dəlillər artsa da, atçılıq öz yüksək inkişaf səviyyəsinə e.ə. II minilliyin ikinci yarısında çatmışdır. Bu dövrün Gəncəçay, Mingəçevir, Xocalı, Şahtaxtı, Borsunlu, Bəyimşarov, Sarıçoban ki-

mi möhtəşəm və zəngin kurqanlarında çoxsaylı at skeletlərinin, habelə ata inamla bağlı atributların tapılması, bu dövrdə atçılığın Azərbaycanda geniş yayılması və aparıcı yer tutmasını sübut edir [6, 18]. Eyni dövrdə eyni mədəniyyətin izlərinə Altay və ona yaxın olan ərazilərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, Afanasyevo və Andronova ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılardan ağızlarında gəm izləri olan at skeletləri aşkar olunmuşdur [11, 43]. İstər Azərbaycan, istərsə də Altay ərazilərindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan çoxlu miqdarda yəhər və üzəngi qalıqları bu bölgələrdə atdan minik vasitəsi kimi istifadə edilməsini göstərməklə, həmin ərazilərdə türk tayfalarının yaşadığını sübut edir. Atın yetişmiş olduğu coğrafi məkan və insanın hayatında oynadığı rol etibarilə Türk xalqlarına daha yaxın olması fikri daha çox Orta Asiya türklərinə nəzərən söylənir. Amma əlimizdə bu fikirlərin Azərbaycana aid olması üçün də kifayət qədər dəlillər vardır.

Türk tayfalarının sosial-iqtisadi, siyasi-hərbi həyatında atın böyük mövqeyə malik olması cəmiyyətdə onun rolunu artırmış və e.ə. II minillikdən etibarən xalqın mənəvi həyatına da təsir edərək at kultunun yaranmasını şərtləndirmişdir. Artıq bu dövrdən etibarən atın öz sahibi ilə birlikdə qəbirə qoyulması ənənəsi başlayır. At öz sahibinə axirət dünyasında da xidmət etməli, onu bir dünyadan o birinə çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirməli idi. Eneolit son mərhələsindən başlamış atların əhliləşdirilməsi prosesi uzun təkamül yolu keçmiş, e.ə. II minilliyin axırlarında yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır [6, 19]. Burada tapılan at qalıqları, onların əsləhəli, yəni minik üçün hazır şəkildə basdırılması ənənəsi sonrakı dövrlərdə Orta Asiyada və Altayda geniş yayılmış dəfn ayini ilə eyniyyət təşkil edir. Məlumat üçün qeyd edək ki, Qarabağda tədqiq olunmuş kurqanlardan Borsunluda - 8, Bəyimşarovda - 6, Sarıçoban kurqanında -16 at skeleti aşkar olunmuşdur. Əksər hallarda atlar cilovlu-yüyanlı halda basdırılmışdır [6, 19]. Bu dəfn ənənəsi 3-4 min il sonra da davam edərək türklərin yayıldığı geniş arealda öz izlərini qoymuşdur. Buna Suntastan (e.ə. II əsr), Aran (Tuva, e.ə. VIII əsr), Pazırık (Altay, e.ə. V-III əsr), Çertomlık (e.ə. IV-III əsr) və İskit kurgan tapıntıları misal göstərə bilərik [13, 125]. Bundan başqa at ilə birlikdə dəfn ənənəsinə Yeddisu və Tyan-şanın şimal yarısına hakim olan (766-940) köçəri karlıkların tez-tez ziyarət etdikləri yüksək otaqlarda, Qara dənizin şimalına köçmüş türk qəbilələrində, Dnepr çöllərindəki peçeneqlərdə (10-11 əsr), Don və Azov dənizi çöllərində yaşayan kumanlarda (qıpçaqlarda) da rastla-

nılmaqdadır [13, 125]. Göründüyü kimi, türk xalqlarına məxsus atların minik üçün hazır vəziyyətdə dəfn olunması ənənəsi böyük bir ərazini əhatə edir və onların ən qədim izlərinə Azərbaycanda rast gəlinməsi də təsadüfi deyildir.

Azərbaycanda minilliklər boyu davam edən həmin dəfn etmə adətləri İslamın qəbulundan sonra ləğv olunsada, müsəlman dövrünə aid olan başdaşılar üzərindəki təsvirlər həmin inamın qalıqlarıdır. Qeyd edək ki, orta əsrlər dövrü qəbrüstü abidələrdə ölənlər şəxsin adı, silah-əsləhələri, məşğuliyyəti haqqında məlumat verən geniş təsvirlər yer almışdır. Hətta bəzən at və qoyun heykəllərindən ibarət başdaşılara da rast gəlmək olur (şəkil-1).

At və onunla əlaqəli bütün bu dəlillər türklərdə atla bağlı çox qədim bir ayin ənənəsinin olduğunu göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, türk-at adı qoşa səsləndiyinə görə, xalqımızın etnogenezinin öyrənilməsində bu tapıntılar böyük önəm daşıyır. Tarixdə atı ilk dəfə əhliləşdirən türk tayfalarının qəbirlərindən atla bağlı materialların tapılmasının əhəmiyyətindən bəhs edən S.S. Nesterov yazır: “Arxeoloji qazıntılardan başqa tapıntılarla yanaşı at sümükləri və atla bağlı əşyaların əldə olunması, köçəri tayfaların etnogenezinin aydınlaşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir” [14, 18]. Axirət dünyasında ikinci həyatın olması inamına şahidlik edən bu dəlillər, eyni zamanda, geniş bir arealda yaşayan insanların bir-biri ilə dərin köklərlə bağlı olduğunu da göstərməkdə, Cənubi Qafqazda atçılığın inkişafını bura axışmış gəlmiş hind-avropa tayfaları ilə bağlayan müəllifləri təkzib etməkdədir. İndiyə qədər hind-avropa tayfalarının təşəkkül tapdığı ata yurdunun mübahisəli olması Azərbaycan ərazisində at kultunun onların adına bağlanmasına imkan vermir. Bir çox alimlərin qənaətinə görə, hind-avropalıların əsas təşəkkül mərkəzləri Qara dənizin Şimal bölgələri, yəni Cənubi-rus çölləridir [2, 30]. Hind-İranlıların müasir İran ərazisinə köçməsi bəzi qənaətlərə görə e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində baş vermişdir [15, 5; 16, 21]. Strabonun (e.ə. I əsr-eramızın I əsri) məlumatlarında göstərilir ki, Azərbaycanın qədim tayfası olan madaylar fars ənənələrinin əsasını qoymuşdu. [17, 13; 9]. Maraqlıdır ki, etnogenez məsələlərində bir çox dolaşq fikirlərə baxmayaraq, aparılan tədqiqatlar maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı türk və “hind-avropa” adlandırdığımız xalqlar arasında bir sıra dil paralelləri təqdim etməyə imkan verir, məsələn: ümum hind-avropa *houi* (qoyun/qoç) → türk. *qoç* (hər ikisində ümumi mənə yun gedir), ingl. *gout* → *keçi*, hind-avropa-pet, pot, pat

, ümumtürk bud, but, bod [18, 301]. Təsadüfü deyil ki, müasir ruslar dişi atı türkcə “alaşa at” sözündən yaranan “лошадь» ifadəsi ilə adlandırırırlar. Tədqiqatçılar bu sözün alaşa at → laşa at → laşat → loşad [19, 45] formasında yarandığını izah edirlər. Macar tədqiqatçısı Vasary türk dilindən ruscaya 35 at və atçılıq termininin keçdiyini göstərir [20, 21]. Bu faktlar isə artıq türklərin adı çəkilən xalqlara hansı səviyyədə təsir etməsinin bariz nümunəsi, türklərin ata ilkin olaraq sahiblənməsinin təsdiqidir.

Hind-Avropalılar (iranlılar) Azərbaycan ərazisinə gəlməmişdən əvvəl burada yaşayan xalqlar (kuti, lulubi) iltisacı dillərdə danışdırlar ki, bu da türklərlə eyni dil ailəsinə mənsub olduqlarını sübut edir [21, 37]. Son zamanlara qədər türklərin bu ərazilərə gəlmə və yaxud avtoxton olmaları məsələsi böyük mübahisə predmetidir. Lakin Azərbaycan və Ön Asiya ərazisində miladdan əvvəl “t-r” kök samitlərindən ibarət tayfa və yer adlarının mövcudluğu (mixi yazılarında Turukki, Turkish tayfa adları; Van, Urmiya və Göyçə ətrafı URU. TUR adlandırılması; Haykın nəvəsinin Turk-Angeh olması və sair) Azərbaycanı Türkün təşəkkül tapdığı əsas ərazilərə daxil etməsinə imkan verir [18, 47]. Azərbaycanda ilk əhliləşdirilmiş at qalıqları Cəlilabad rayonunda aşkar edilmişdir ki, bu da tarixi Qafqaz Albaniyası ərazisidir. Bütün düşünülmüş və düşünülməmiş təhriflərə baxmayaraq Ə.F.Ələkbərovun tədqiqatlarına əsaslanaraq biz də hesab edirik ki, tarixi qaynaqlarda alban adı ilə tanınan tayfalar türk mənşəlidir və onu bilvasitə Alban tarixinin müəllifi Musa Kalankatuklu özü təsdiq edir [18, 373-410; 22, 387-419].

Türklərin tanrıçılıqla bağlı ayinlərini təsvir edən Musa Kalankatuklu bizə belə bir məlumat çatdırır: “Şeytanın təhriliklə yolunu azmış və ağaca sitayiş günahına qərq olmuş bu qəbilə, öz şimal kütbeyin axmaqlığına görə, uydurulmuş və yalançı inamlarına sadıq olaraq öz murdar büt-pərəst ayinlərini başqa dinlərdən yüksək tuturdular. Əgər gurultu ilə müşayiət edilən və fəzanı yandıran ildırım bir insanı və yaxud bir heyvanı vururdusa, hesab edirdilər ki, bu, onların Kuar adlı ilahələrinə qurbandır və buna görə ona sitayiş edirdilər. Bundan başqa onlar sitayiş etdikləri nəhəng və eybəcər, farsların Aspandiat adlandırdığı Tanrı-Xan allahlarına at kəsib, qurban verirdilər. Meyitlər üstündə dumbul və zurna çalır, bıçaq və ya xəncərlə yanaqlarını, əl və ayaqlarını çərtib qan axıdırlar” [23, 156].

Eyni dini ayinləri biz iskitlərdə, hunlarda, göytürklər və uyğurlarda da [24; 11, 303; 12, 110] müşahidə edirik. Orxon abidələrinə istinadən M.Ergin hunların yas mərasimini belə təsvir edərək yazır: “Hunlar ölüm hadisəsini sakit bir tərzdə qarşılamırdılar. Onlar ölüm

qarşısında duyduqları acını aşkar edirdilər. Ölüm halında qışqırır, çığıraraq ağlayır, saçlarını yolur, üzlərini bıçaqla kəsir və paltarlarını cırırdılar [12, 87]. Ölünün yaxınları çadırın ətrafında toplanır, at və qoyun kəsir. Bir növ ölü yeməyi (ehsan – G.A.) verirdilər [12, 88]. Saç yolma, üz və yaxa cırma adətinin qalıqlarına Azərbaycan kəndlərində hələ də rast gəlinir.

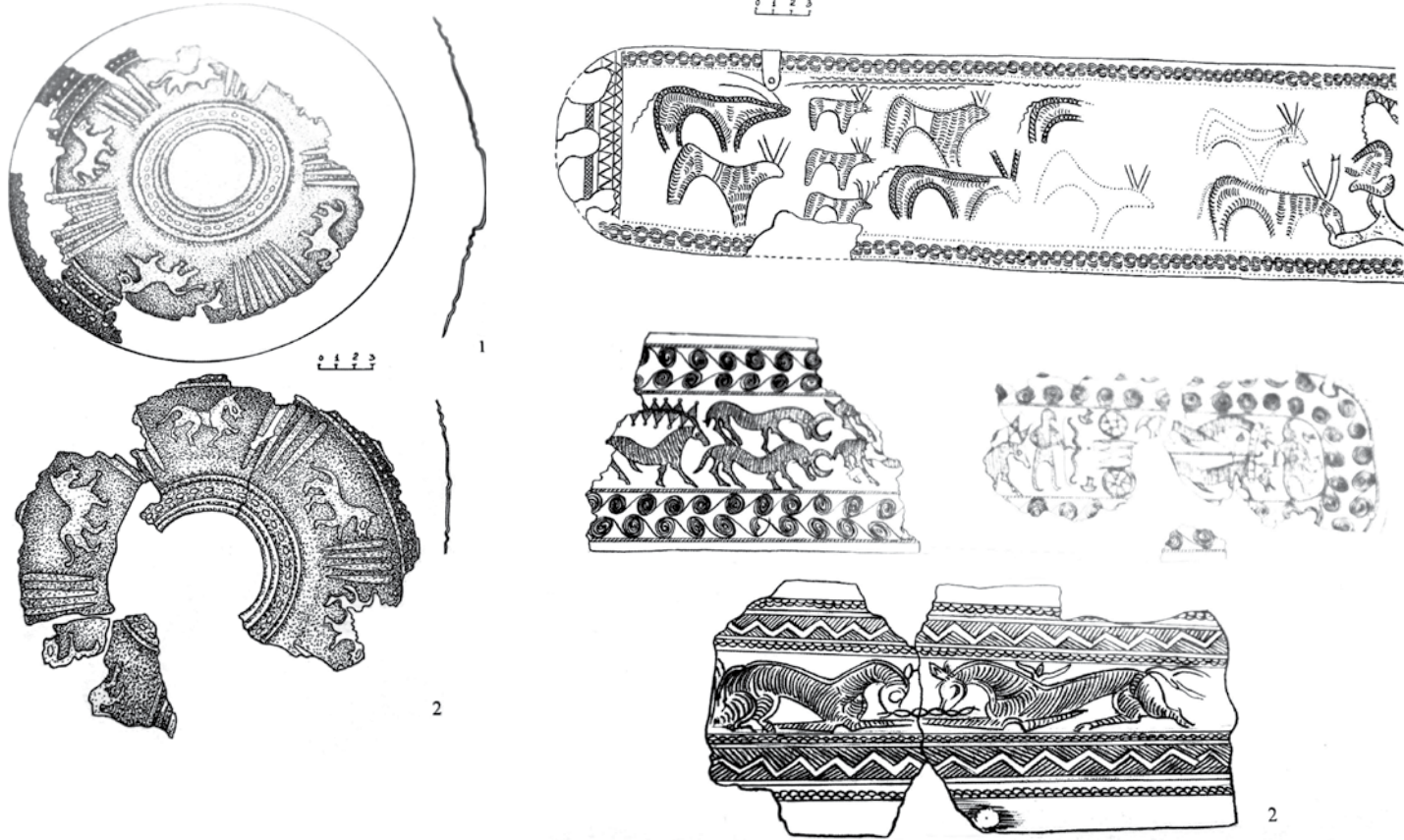
Musa Kalankatuklunun türk albanların “Sisak nəslindən” olması haqqında rəvayətinə əlavə olaraq Heradot sak-massagetlərin at qurban vermə ayiniylə bağlı “Tarix” əsərinin birinci kitabında yazır: “Onların (massagetlərin) yeganə ibadət etdiyi allah Günəşdir. Günəşə onlar atları qurban verirlər. Güman edirlər ki, bu qurban mərasiminin əsas mahiyyəti ondadır ki, ən qüdrətli Allaha dünyada ən sürətli heyvanı qurban vermək lazımdır” [25, 216].

Göründüyü kimi, aparılan bütün paralellər Azərbaycan ərazisindəki türklərlə buradan çox-çox uzaqlarda yaşayan digər türklərin ortaq mədəniyyətə sahib olduqlarına şəhadət verir. Atla bağlı bütün etnoqrafik dəlillər də Azərbaycanda atçılığın birbaşa Türk boyları ilə bağlı olduğunu təsdiqləyir. Atı əhliləşdirməklə bərabər, at üstündə rahatlığı təmin edən türklərdə yəhər əsləhələri demək olar ki, eyni adları daşıyır. Bunu Azərbaycan-türk-qırğız dillərindən seçilmiş bir neçə nümunə ilə nəzərdən keçirək: tərlik-terlik-terdik; yəhər-eyer-eer; üzəngi-özəngi-üzöngü; quşqun-kuskun-kuyuşkan və s.

Artıq bir çox faktlar türk sakaların Azərbaycan ərazisinə gəlişi məsələsinə yenidən baxılmasına təkan verir. Ə.Ələkbərov öz tədqiqatlarında düzgün olaraq qeyd edir ki, Herodotun məlumatlarında iskitlərin Araz çayını keçib Qara dənizin şimalından Ön Asiyaya köçməsi onların bu torpaqlara yenidən qayıdıdır. M.ə. IX əsrdə Azərbaycan ərazisində Manna torpaqlarında “Kur.Zikirtu” və burada “saqarti/asaqarta” tayfasının qaynaqlarda qeydə alınması bilavasitə deyilənlərin bariz nümunəsidir [26, 385-402; 22, 158-159; 27, 17-39]. Tədqiqatçının qənaətinə görə həтта m.ə. XIII əsrlə bağlı Bibliyada adı çəklən “Askalon” şəhərinin adı türk-bulqar “Askal” tayfasının adından alınmadır və oğuz-sakalarla əlaqəlidir. Maraqlıdır ki, məhz bu ərazi Hiksosların yaratdığı padşahlığın özəyi idi və bu tayfanın adı “gök as”, daha doğrusu “Gök-oğuz” adından əmələ gələn bir etnonimdir. Bu da həmin hiksoslardır ki, m.ə. Misiri işğal edərək qədim misirliləri ilk dəfə at və döyüş arabaları ilə tanış ediblər [26, 385-402; 22, 158-159; 27, 17-39].

Bünün bunlar bizləri bir çox yeni suallar qarşısında qoyur. Belə aydın olur ki, dünya incəsənətinin şedevrlərindən hesab olunan İskit mədəniyyətinin ilkin izlərini

Şəkil- 2 Xocalı Gədəbəy mədəniyyəti, heyvan təsvirli kəmərlər və qablar, m.ə. XV-VII əsrlə

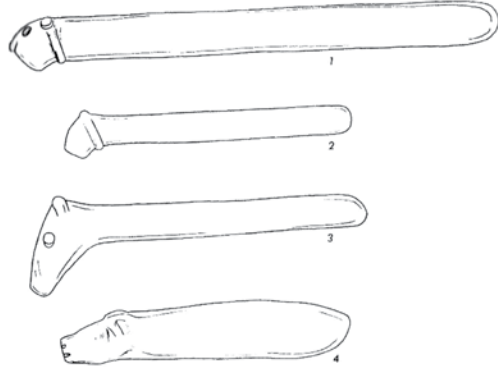
də Azərbaycanda axtarmaq lazımdır. Xocalı-Gədəbəy tayfalarının mədəniyyətini əhatə edən qəbirlərdən əldə olunan öküz, at, maral, qoyun və s. heyvan fiqurları ilə yanaşı, bədii tərtibatlı tunc məmulatları üzərindəki təsvirlərdə “heyvan üslubu” geniş şəkildə əks olunmuşdur. Azərbaycanın Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının metalişləmə sənətkarlığı üçün səciyyəvi olan bədii tərtibatlı tunc məmulatların ornament motivləri sadədən mürəkkəbə doğru qanunauyğun bir inkişaf yolu keçmişdir. İlk mərhələyə aid ornament motivləri sadə (düz, dalğalı və sınıq xətlər, bucaq, üçbucaq, romb və s.) formalara malikdir. Tədricən mürəkkəb motivli xüsusi məzmun kəsb edən süjetli ornament motivləri və çoxfiqurlu kompozisiyalar yaranmışdır (şəkil-2). Tunc məmulatlar üzərində olan insan və heyvan obrazlı təsvirlərin hamısı özünəməxsus hərəkət dinamikasında verilmişdir [28, 98-99]. Buna əsaslanaraq demək olar ki, İskit mədəniyyəti Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin xələfi, onun yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış formasıdır. Azərbaycanın Şəmkir bölgəsindən

II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid edilən “heyvan üslubu” ilə hazırlanmış gəmlər (şəkil-3) İskitlərə məxsus bu mədəniyyətin daha qədim dövrlərdə bu ərazilərdə əks olunmasının göstəricisi olmaqla yanaşı, Ə.Ələkbərovun yuxarıda misal gətirdiyimiz və F.Ağasıoğlunun [29, 2-6] əsərlərində iskitlərin qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində yaşadığı haqqında söylədikləri fikirlərini bir daha möhkəmləndirir.

E.ə. IV minilliyə aid Telmankənd, Soyuqbulaq, Si Qerdan kurqanlarından tapılan at və şir başlı daşdan hazırlanmış skiperləri Şəmkirdən tapılan gəmlərin sələfləri hesab etmək olar [30, 69] (şəkil-4). Fiqurların baş hissəsi bir-biri ilə analoji oxşarlıq təşkil edir. Tədqiqatçı İ.Avşarova hesab edir ki, bu maddi mənbələrin meydana gəldiyi və geniş arealda yayıldığı (Qazax, Şəmkir, Gəncəçay, Xanlar, Mingəçevir, Daşkəsən, Gədəbəy, Xocalı, Dolanlar və s.) Azərbaycanın Qərb ərazisi e.ə. XIV-VII əsrlərdə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini yaradan etnik birliklərin vətəni olmuşdur [28, 101]. Əldə olunan maddi dəlillər həmin

Şəkil-3 AF 21746a Heyvan təsvirli at gəmi, tunc, Qaracəmirli (Şəmkir), m.ə. XVI-XIV əsrlər

Şəkil-4 At və şir başlı skiperlər, daş, Telmankənd, Soyuqbulaq, m.ə. IV minillik

Şəkil-5 AF № 24883
Asma atlı fiquru, Nərgizava. Ağsu r-nu, m.ə. III-I əsrlər
Hündürlüyü: 5,6 sm ,uzunluğu: 5 sm, eni:1,8 sm

etnik birliklərin yuxarıda bəhs etdiyimiz İskit (Sarmat) tayfaları olduğunu söyləməyə əsas verir.

Türk mifologiyasında atla bağlı inancların mühüm yer tutması atın təsərrüfat məişətində, hər b sənətində insanların ən yaxın dostuna, silahdaşına çevrilməsi ilə bağlı idi. Heç şübhəsiz ki, “At igitin qardaşdır”, “At igitin yoldaşdır” – atalar sözləri də bu əsasdan yaranıb. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Beyrəyin öz Ağ-boz aygırını bu dillə öyməsi də bir türkün öz atına bəslədiyi güvəndən irəli gəlir:

Açıq-açıq meydana bənzər sənin alıncuğun,
İki şəbçirəğa bənzər sənin gözcüyəzin,
Əbrişimə bənzər sənin yələciyin,
İki qoşa qardaşa bənzər sənin qulacığın
At demərəm sana, qardaş deyərəm, qardaşından yeq!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm, yoldaşından yeq!

[31, 65-66].

Ata qardaş, yoldaş münasibəti bir xalq bayatısında da vurğulanır:

Dər gülü, sat igitə,
Varın var, sat igitə.
Bərk gündə, bərk ayaqda,
Yoldaşdı at igitə.

Xalq arasında hələ də qalıqları qalmış mifik düşüncəyə görə Günəş kəhər atla hərəkət edir. Bu inam vaxtilə “günəş çağırma” mərasimində oxunan “Gün çıx, gün çıx, Kəhər ata min çıx”- nəğməsində öz izini qoymuşdur. Atın Günəşin övladı olması, Günəş şüası ilə yerə enməsi haqqında da məlumatlar vardır [32, 157]. Əski Türk rəvayətlərindən birində deyilir ki, Türk göy üzündən yer üzünə atlı olaraq enmişdir [33, 20]

“Türk atın belində doğular, atın belində yaşayar, atın belində ölər” – deyimi atın türk xalqları üçün nə qədər böyük önəm daşdığını özündə əks etdirir. “Türk atının samanı bol gərək” – deyiminin təməl mənası da bu fikrə köklənib. Türk öz atını dayçalıq vaxtından böyütdüyü üçün at onun hər çağırışına cavab verir, hər yerdə onun nəzarəti altında olur. Əgər türkün ömrü sona çatsa və onun həyatının bütün günləri hesablınsa, məlum olacaq ki, o torpaq üstündən çox yəhərdə - at belində ömür keçirib [34, 79].

Döyüşə girməzdən əvvəl at quyruğu bağlamaq qədim bir Türk adəti idi. Bunun məqsədi çox uzun olan quyruq tüklərinin döyüş zamanı atın ayaqlarına doluşmasının qarşısını almaqdı. Türk savaşıları döyüşə girməzdən əvvəl atlarının quyruqlarını ipək ilə hörüb bağlayardılar. Əski türklərdə bu işə “quyruq düymək” və ya at “çermetmək” deyilirdi [35, 204]. At quyruğu bağlamaq eyni zamanda qəhrəmanlıq və igitlik əlaməti sayılırdı [35, 204].

Bu məlumatları Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Arxeologiya fondu”nda mühafizə olunan e.ə. IV-I əsrə aid tunc at fiqurları əyani şəkildə təsdiqləyir. AF-24883 (şəkil-5), AF-24360 (şəkil-6) inventar nömrəli at fiqurlarının quyruğu düyülmüş formadadır. AF-24361 (şəkil-7) inventar nömrəli fiqurun quyruq hissəsi halqa formalıdır. İlk baxışda bu halqanın fiquru asmaq üçün nəzərdə tutulduğunu güman etmək olar. Lakin bizə elə gəlir ki, usta düyünü yarada bilmədiyi üçün fiqura belə bir forma vermişdir. Ölçü və forma baxımından digər fiqurlardan fərqlənən AF – 2233 (şəkil-8) nömrəli inventarın quyruğu hörülmüş və ucu yenə də halqa formalıdır. Quyruğun ucu qıçların arasında olduğundan onun asılmaq üçün düşünülmədiyi aydın olur. Hər iki fiqurun quyruğunun halqa formalı olması Pazırık xalisində təsvir olunmuş atların quyruğu ilə oxşarlıq təşkil edir. Sadəcə ustanın peşəkarlıq səviyyəsi formanı olduğu kimi yaratmağa imkan verməmişdir. “Arxeologiya fondu”nda mühafizə olunan iki keramik qab parçası (şəkil-9) üzərində təsvir olunmuş atların quyruğu AF - 24883, AF - 24360 nömrəli at fiqurlarının quyruğu ilə eyniyyət təşkil edir. At fiqurları e.ə. IV-I əsrlərə (Şirvan bölgəsi), keramik qablar (Örənqala) eramızın IX-XI əsrlərinə və ayrı-ayrı bölgələrə aid olsalar da, türklərə məxsus quyruq bağlama ənənəsinin bütün türk xalqları kimi Azərbaycanda da mövcudluğunu və minilliklər boyunca qorunub saxlandığını təsdiqləyən dəyərli maddi mədəniyyət nümunələridir. Topladığımız etnoqrafik məlumatlara görə müasir dövrimizdə uzaq səfərə gedərkən, eyni zamanda palçıqlı ərazilərdə hərəkət edərkən atların quyruğunun palçığa bulaşmasının qarşısını almaq məqsədilə quyruqları düyülür [36]. Xalqın dil yaddaşında da qorunub saxlanan bir yerdə qərar tutmayan adamlara xitabən “yenə quyruğunu düydü”- deyilir, keçmiş məişətdə gəlin adətən atla aparıldığından, bəzən qız ərə vermək “quyruğunu düydüm, yola saldım”- deyər ifadə edilir.

Döyüşə girəcək atların quyruqlarının kəsilməsi də türklərdə bir ənənə olmuşdur [12, 80]. Ölmüş döyüşçünün atının quyruğunun kəsilməsi haqqında Orxon abidələrindən və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından maraqlı məlumatlar alırıq. Taşına oturub, atının quyruğunu banladım”- yazılması ilə [37, 52], Kitabi-Dədə Qorqud dastanında Bamsı Beyrəyin:

“Yigitlərim, yerinizdən uru turun,

Ağ-boz atımın quyruğunu kəsin” [38, 125] – deməsi arasında bir eyniyyət olması əslində, Türk boylarının eyni kökdən gələn ənənənin daşıyıcıları olmasının bir

Şəkil 6 AF № 24360
 Asma atlı fiquru, Nərgizava. Ağsu r-nu, m.ə. III-I əsrlər
 Hündürlüyü: 5 sm, uzunluğu: 5 sm

Şəkil-7 AF № 24361
 Asma at fiquru, Nərgizava. Ağsu r-nu, m.ə. III-I əsrlər
 Hündürlüyü: 5,8 sm, uzunluğu: 5,9 sm

Şəkil-8 AF № 2233
 Asma atlı fiquru, Mollaisaqlı kəndi. İsmayilli r-nu, m.ə.
 IV-I əsrlər Hündürlüyü: 10,3 sm, uzunluğu: 9,8 sm, zəncirin
 uzunluğu: 17,5 sm

Şəkil-9 AF 17685
Zərfayans qab, Örənqala, IX-XIII əsrlər
Hündürlüyü: 1,5 sm, uzunluğu: 7,4 sm

Şəkil-10 AF № 24958
Asma atlı fiquru, Nərgizava. Ağsu r-nu, m.ə. III-I əsrlər
Hündürlüyü: 4,3 sm, uzunluğu: 4,2 sm

daha təsdiqidir. Pazırık kurqanlarındakı quyruğu və yalı kəsilmiş atlar da maddi dəlil kimi bu ənənəyə öz möhürünü vurur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Arxeologiya fondu”nun materialları arasında bu məlumatı təsdiqləyən at fiquru da yer almaqdadır. E.ə. III-I əsrlərə aid edilən AF-24958 (şəkil-10) inventar nömrəli at fiqurunun quyruğu AF- 2248 (şəkil-11) inventar nömrəli at fiquruna nisbətən çox gödəkdir. Quyruq qıçın qatlanacağından yuxarıdadır. Etnoqrafik məlumatlar 4 yaşına qədər atların quyruğunun yaxşı uzanması üçün vaxtaşırı kəsildiyini də göstərir. Milli mentalitetimizdə atın quyruğunun və yalının başqası tərəfindən kəsilməsi namusa toxunmaq kimi qiymətləndirilmiş və qanla nəticələnmişdir. Çünki babalarımız ata təkə minik, dost, yoldaş kimi yox, həm də namus, qeyrət, şərəf anlamında yanaşmışlar. “*At kişinin qeyrətidir*”, “*Atdı, papaqdı, arvaddı- kişiyə urvatdı*” – atalar sözləri fikrimizi daha aydın ifadə edir.

Mənbələr süvari alban qoşunlarının təkə özlərini deyil, döyüş atlarını da zirehə tutduqlarını xəbər verir [39, 168]. Bu məlumatı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda mühafizə olunan at fiqurları əyani şəkildə təsdiq edir. Fondnda mühafizə olunan 7 at fiqurundan 4-ü zirehlidir. Orxon-Yenisey kitabələrində də atların zirehli geyimlə təmin edilməsinə işarə edən məlumatlar yer almışdır: “*Üçünç Yeğen Siliğ Beğing kedimliğ toruğ at binip teğdi*” (*Üçüncü olaraq Yiğen Siliğ Bəy’in geyimli doru atına minib hücum etdi*) [40, 33].

Azərbaycanda “Qarabağ”, “Dilboz”, “Şirvan” at cinsləri geniş yayılmışdır. Qarabağ atı adını yayıldığı ərazidən götürərək təkə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada məşhur olmuşdur. S.Urusov göstərirdi ki, İngilis təmizqanlı atı Avropa atçılığında nə kimi rol oynamışsa, Qarabağ atı da Asiya atçılığının inkişafında eyni əhəmiyyət kəsb etmişdir [5, 277].

B.Verışagin, M.Pridarkin, S.Talizin, B.İ.Keptyev və başqaları Qarabağ atının gözəlliyindən heyranlıqla yazır, onu ahuya bənzədirdilər. Rus şairi M.Y.Lermontov isə vəcdə gələrək Qarabağ atının gözəlliyini nəzmə çəkmişdir:

Yəhərə salınmış ipəkdən naxış,
Qantarqası ondan geri qalmamış.
Köhləni altında cilov gəmirir,
Bu at Qarabağın yetirməsidir.

Rusiya-İran müharibələri dövründə Qarabağdan Don, Zadon və Kalmık düzlərinə bir əsrdən artıq “qızıl axın” o yerlərdə atların yaxşılaşdırılmasına böyük təsir göstərmişdir [5, 277]. Müasir Don atları görkəmi,

yaraşığı və qızılı rəngdə olmalarına görə ilk növbədə Qarabağ atlarına borcludur [41, 112].

Qarabağ atı vaxtilə sərgilərin də yaraşığına çevrilmiş, müxtəlif mükafatlar qazanmışdır. 1867-ci ildə Parisdə “Xan” adlı qızılı kəhər aygır gümüş medala layiq görülmüşdü... 1869-cu il Moskva sərgisində “Meymun” gümüş medal və pul mükafatı, “Toxmaq” bürünc medal və “Səlbinaz” fərqlənmə diplomuna layiq görülmüşdü... 1872-ci il sərgisində “Bayram” adlı aygır üçüncü pul mükafatına layiq görülmüşdü [5, 278].

Bütün Türk dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da ata böyük marağın nəticəsi olaraq atüstü xalq oyunları geniş yayılmışdı. Çövkən, Baharbənd, Piyalə və ox (Qəpəq), Yaylıq, Gərdək qaçırma, Sür papaq, at yarışması (Cıdır) və s. oyunlar gənclərin ən sevimli əyləncələrindən olmuşdur. Erməni işğalında olan Şuşada “Cıdır meydanı” deyilən yer adı xalq arasında hələ də saxlanmaqdadır. Baharbənd oyununu Qarabağ bölgəsində daha çox oynayırdılar. Elə ki, yaz gəldi, Günəş qan qaynatdı, onda igidlər baharbənddə bəxtlərini sınayırdılar. Atlı atın çaparağında çuxasını, arxalığını və çarıqlarını çıxarıb yola atırdı. Müəyyən məsafədən sonra atı geri döndərərək atın cilovunu yığmadan çaparaq növbəylə çarıqlarını, arxalığını, çuxasını yerdən qaldıraraq geyinirdi. Bu əməliyyatı tez yerinə yetirən atlı qalib sayılırdı [42, 486]. XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər toy mərasimlərini at yarışları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildi. Bu məqsədlə atlar çimizdirilər, quyruğu xüsusi əndazə ilə hörülər və ya düyülər, güləbətın, təkəldüz tikməli, xalça toxunuşlu çullarla bəzədilərdi. Cavanlar toy evinin darvazasına bağlanan kələğayını birinci götürmək uğrunda yarışa çıxardılar. Başqa bir adətə görə toy gərdəyi xüsusi bəzədilmiş bir ata minən cavana verilər, o da öz növbəsində gərdəyi əlində nümayiş etdirərək bütün kəndi dolanar, sonda oğlan evinə çatdırar və xalatını alardı [43].

Xalq yaradıcılığının əksər janrlarında (dastan, nağıl, əfsanə, bayatı, atalar sözləri və xalq məsəlləri, mifologiya), sənət sahələrində (xalça toxuculuğu, miniatür sənəti və s.) ata nə qədər böyük önəm verilməsinin şahidi oluruq. Xalq qəhrəmanı Koroğlu öz Qıratını dünyanın bütün sərvətindən üstün tutur:

Səksən min ilxiya, səksən min ata,
Səksən min mahaldan gələn barata,
Səksən min kotana, səksən min cütə,
Səksən min kotanlı kala da vermə!
Koroğlu dövlətin endirsin düzə,
Say götür hamısın, səksən min yüzə,
Səksən min gəlinə, səksən min qıza,
Səksən min ərgənə, dula da vermə!

Şəkil-11 AF № 2248

Asma atlı fiquru, Mollaisaqlı kəndi. İsmayılı r-nu, m.ə. IV-I əsrlər Hündürlüyü: 5,8 sm, uzunluğu: 4,8 sm

Şəkil-12 SBF 463

Gəncə xanı Cavad xana məxsus buncuq. Metal, ipək, at tükü, XVIII əsr

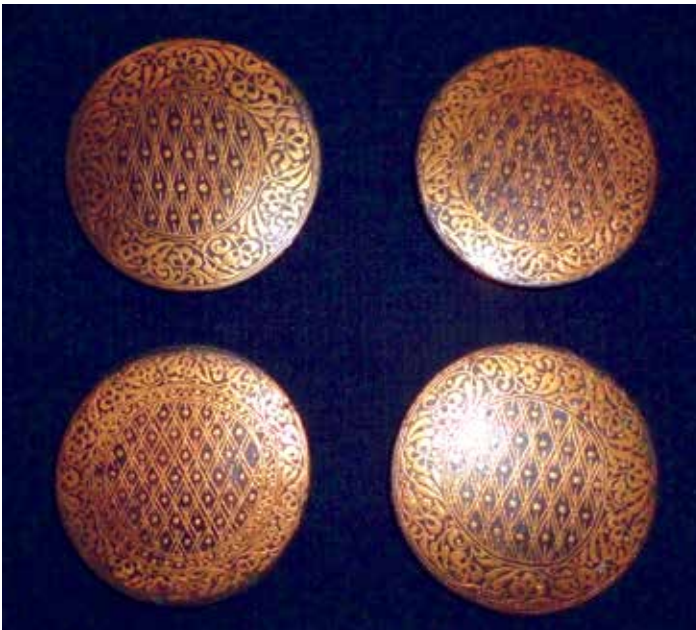
Şəkil -13 At gəmləri və yəhər bəzəkləri, tunc, m.ə. II-I minilliklər, Mingəçevir

AF-27342

Şəkil-14. XF 10- at bəzəyi, XF 13- tapqır toqqası və XF 12-üzəngi. Dəmir, qızıl, XIX əsr

Bu gün Türk dünyasında, bir-birindən çox uzaq məsafələrdə yaşamalarına baxmayaraq, atla bağlı adət-ənənələrin, ayrı-ayrı ifadələrin, atalar sözləri və xalq məsəllərinin, bir-birinə çox yaxın olması bu xalqların bir kökdən pərvəriş tapmasını təsdiqləyən tutarlı dəlillərdir:

“At binene, kürk giyene”(Bitlis) [44], “At kimindi, minənin, don kimindi geyənin”(Azərbaycan)

“At atlısını tanır”(Türkiyə), “At minəninini tanıyar”(Azərbaycan), “At üstünə minəni tanar”(Türkmənistan)

“Ata binən kılıcını kuşanır”(Türkiyə), “At minənindir, qılınc qurşananın”(Azərbaycan)

“At mıxı yerdən çıxardar, birini yerə vurur, beşini özünə”(Azərbaycan), “At tovlahımı yerden çıkartıp, on yere vursa biri özünə deger”(Türkiyə) [44]

At igidin yoldaşdır (Azərbaycan), Atdır yigidin yoldaşı(Türkmənistan), At yığidin yoldaşdır(Türkiyə)

Atdır, muraddır (Azərbaycan), At maksat, at murat (Türkiyə), At maksat, at mırat (Türkmənistan) və s.

Türklərin totem heyvanlarından biri olduğuna görə türk dillərində atla bağlı etnonimlər çoxluq təşkil edir. Ata sitayiş islamın qəbuluna qədər qalmaqda idi. Türk düşüncəsində ala at daha uğurlu hesab olunurdu. Türk etnosları özlərini ala atın bir neçə növü ilə adlandırmışlar [45, 161]. Azərbaycanda ala ata tapınma ilə bağlı Ələt və Ələtli etnotoponimləri [46, 75] qalmaqdadır. Keçmiş İrəvan quberniyasında Alatlı kəndi vardı [45, 162]. Ala ata tapınan türklər e.ə. VIII əsrdə Urartu ilə Manna arasında yaşayırdılar. Mannaya basqın edən Urartu hökmdarı Alat ölkəsinə gəlib çatmışdı [45, 162].

Qədim türklərdə müqəddəs türk sancağı tuğ idi. Türk dövlətinin və müstəqilliyinin göstəricisi olan tuğun başına at quyruqları bağlanırdı [12, 77]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Silahlar və bayraqlar” fondunda mühafizə olunan Gəncə xanı Cavad xana məxsus buncuq (şəkil-12) tuğun xələfi olmaqla, at tükü həm orta, həm də baş ucuna taxılmışdır.

Atın tələblərə cavab verməsi üçün yaxşı təlim görməsi və yaxşı bəslənməsi əsas şərt hesab olunurdu. Əlbəttə ki, dərin köklərə bağlı olan bu xüsusiyyətlər türkün at üstündə keçən həyatının zəmanəti idi. Aşşur hökmdarı II Sarqonun daş kitabələrinin birində deyilir ki, “Mannanın Subi vilayətində yaşayan adamların süvari qoşun üçün ata təlim vermək sənətində tayı-bərabəri yoxdur. Öz geniş ölkəsində öz çar alayı üçün bəslədikləri və hər il bac kimi aldıkları kiçik dayçaları böyüməyincə minmirdilər, gərdişə gəlməyi, dövrə vurmağı, dönməyi, döyüş üçün vacib olan bütün vərdişləri öyrətməyincə bu dayçaları yəhərləmərdilər” [47, 190]. Bu haqda mövcud olan atalar məsəlində deyilir ki, “Atı

birində bəslə, ikisində gözlə, üçündə min, dördündə oldu at, olmadı sat” və ya “Birində daydı-dayçadı, ikisində zaydı, üçündə itirər, dördündə gətirər”.

At təkə hərbi sənətdə deyil, eyni zamanda təsərrüfat məişətində də aparıcı ev heyvanlarından biri olmuşdur. Təkərli nəqliyyat vasitələrinin iusləyə bilmədiyi bölgələrdə kəndlər arasında əlaqələri təmin etmək, zəruri məişət yüklərini daşımaq, yaxın bazarlara dəyişmək (mübadilə etmək) və ya satmaq üçün məhsullar çıxarmaq, həmçinin aran-yaylaq köç yollarında rahat və sürətlə hərəkət etmək, yaylaq və qışlaqlarla sabit əlaqələri rəvanlaşdırmaq üçün də ata zəruri ehtiyac olmuşdur. Bu zərurət sərraclıq və nalbəndlik sənətlərinin yaranıb formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Arxeologiya fondu”nun maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən (AF-1825 AF-27342 AF-27011 AF-27343 AF-3077 AF-27344) (şəkil-13) Azərbaycanda sərraclıq sənətinin təşəkkül tarixinin e.ə. II minilliyə aid olduğunu söyləyə bilərik.

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, “minik ləvazimatının hazırlanması ilk vaxtlar ev peşəsi səciyyəsi daşmışdır. Lakin sonralar qaltaqlı yəhər və onun əlavə ləvazimatının hazırlanması xüsusi istehsal səriştəsinə malik usta əməyi tələb etdiyindən, tədricən yeni bir sənət növü – sərraclıq formalaşmağa başlamışdır. Adətən yəhərin hazırlandığı materiala, formasına və xarici görünüşünə əsasən onun sahibinin ictimai mənsubiyyətini çox asanlıqla müəyyən etmək olurdu. Yəhər hasilə gətirmək üçün dəridən hazırlanmış keçə astarlı təkalının üzərinə qaltaq qoyulur, qaltağın qaşına keçirmək şərti ilə onun üstünə “yəhəriçi” adlanan yumşaq yastıq geydirilirdi. Belə yastıq dəridən, mahuddan hazırlanırdı, üstünə keçə döşəkçə salınır və bunların hamısına müşküdən üzlük çəkilirdi. Müxtəlif rəngli ipək saplardan tikilmiş və üzərinə bəxyə və bəzəklər salınmış yəhəriçi, keçə döşəkçə və müşkü üzlük qaltağın kənarlarına bərkidilirdi (tikilirdi). Bütün bunlar hazır olduqdan sonra yəhərə toqqa və qayışlar vasitəsilə bir cüt üzəngi bərkidilirdi. Üzəngi qayışlarının bir ucu rahat minmək üçün istifadə edilən üzəngiyə, digər ucu isə yəhərin qaltağına bərkidilirdi. Yəhəri atın belində möhkəm saxlamaq üçün bel qayışından və bir cüt qarınaltıdan ibarət tapqırdan istifadə edilirdi. Tapqırı çəkmək və bərkitmək üçün onun ucuna toqqa tikilirdi (şəkil-14).

Adətən yəhərə hər iki tərəfdən toqqa vasitəsilə bərkidilən qıçaltı (tərlik) də əlkavə olunurdu. Bəzən düzbucaqlı, bəzən də aşağı hissəsi oval şəkilli biçilən

tərliklər həm tapqır toqqalarının atın qarnını zədələməkdən qoruyurdu, həm də atı munən şəxsin paltarının (şalvarının) tərleyən ata bulanmasının qarşısını alırdı. Bütün bunlardan əlavə yerli yəhərlərə eniş və yoxuşlarda yəhərin atın belindən sürüşüb düşməsinin qarşısını almaq üçün quşqun qayışları və sinəbənd də əlavə edilirdi. Adətən aşılانmış göndən hazırlanmış bu qayışlar iki barmaq enində düzəldilir, toqqa vasitəsilə qaltağın qabaq və arxa tərəflərinə bərkidilirdi. Bəzəkli görünməsi üçün sinəbəndin atın döşündə çarpazlaşan qayışlarına dəbdəbəli gümüş, qızılla işləməli bəzəklər salınırdı. Varlılar bu cür kəsmələri quşqun qayışlarına da bərkidirdilər. Bəzən sinə bəzəkləri toxuma və tikmə üsulu ilə də hazırlanırdı. Hazırlanan yəhər dəstinin qaltaq qaşısı da xüsusi əndazə əsasında düzəldilirdi. Bəzən qaltağın qaşına aşılانmış göndən qaşlıq çəkilir, ətrafına tumacdan köbə tutulur və gülmix ilə dövrələmə qaltağın qaşına mıxlanılır, bəzən də yəhərin qaşına çaxma üsulu ilə şirmayından bəzək salınır, üzəri gümüşbənd və zərgər əli ilə bəzədilirdi. Belə yəhərlər, şübhəsiz ki, baha qiymətləndirilir və nadir hallarda sifarişlə hazırlanırdı (şəkil-15).

Yəhər dəstini xüsusi zövq ilə düzəldilmiş və üzəri bəzədilmiş qantarğa və qamçı tamamlayırdı. Yəni qantarğa (qaytarqan, yüyən) və qamçısız yəhəri, atlıni təsəvvür etmək qeyri-mümkün idi. Sərraclar adətən qantarğa və qamçını da düzəldib yəhərə əlavə edirdilər. Qamçılar zərif kəsilmiş və aşılانmış göndən qotazlı şəkildə hörülür, girdə olmaqla uca doğru getdikcə nazikləşirdi. Bəzən varlılar qamçı sapını şirmayıya, gümüşə tutdurur, bəzən də gövdəsinə qurudulub aşılانmış vəhşi heyvan ayağı (ceyran, maral, cüyür balasının ayağı) salırdılar (şəkil-16). Yəhərin üstünə açma soyulub aşılانmış vəhşi heyvan dərisi (pələng, ayı, şir, maral, ceyran və s.) salmaq da varlılar arasında dəb idi.

Heç şübhəsiz, Azərbaycanda atçılığın geniş vüsətlə inkişaf etməsi burada nalbəndlik sənətinin yaranmasına və son zamanlara qədər davam etməsinə şərait yaratmışdır. Nalbəndlik sənətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən birincisi odur ki, bu sənət, bir qayda olaraq, ona tələbatın geniş olduğu yerlərdə intişar tapır və müstəqil sənət sahəsi kimi bərqərar olur. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda nalbəndlik sənətinin nisbətən azaldığı müşahidə olunurdu ki, bununda əsas səbəbi Rusiyadan hazır şəkildə zavod istehsalı olan at nalının kütləvi Azərbaycana ixrac olunması ilə əlaqədar idi.

Etnoqrafik müşahidələryerli tipli (buna “Asiyanalları da deyilirdi”) və Avropa tipli at nallarından istifadə

tməklə məşğul olmamış, ancaq at nallamaq peşəsini davam etdirmişlər. Hal-hazırda ölkəmizdə nalbəndlərə çox az təsadüf olunur.

Sosial həyatda ata böyük dəyərini nəticəsi olaraq onların bəzədilməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Bu məqsədlə toxuculuq və tikmə sənəti məmulatlarından istifadə olunmuşdur. Çul, yəhəraltı, yəhərüstü, sinə bəzəyi, yəhərqaşı, xurcun həm toxuma (şəkil-17), həm də tikmə üsulu ilə hazırlanırdı. Atın quyruğundan quş tutmaq üçün cələ hazırlanır, musiqi alətlərinin (kaman və tar) tellərini hasilə gətirmək üçün istifadə olunurdu. At qulununun pərdəsi isə xalq təbabətində müalicə vasitəsi kimi işlədilir.

Beləliklə, digər türk xalqlarında olduğu kimi Azərbaycanda da at əhalinin siyasi, iqtisadi, sosial, dini, məişət həyatında önəmli yerə sahib olmuşdur. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunan tapıntılar bu ərazilərin atın əhliləşdirildiyi bölgələrdən biri olduğunu söyləməyə əsas verməklə, xalqımızın etnogenezinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhliləşdirilmiş atla bağlı əldə olunan tapıntılar Azərbaycan ərazisində türk etnik birliklərinin Altay bölgəsindən çox-çox əvvəllər yaşadığını təsdiq edir, Azərbaycan türklərinin bu ərazilərə Altaydan köçüb gəldiyi haqqında yanlış tendensiyanı təkzib edir.

At kultu ilə bağlı arxeoloji tapıntılar və yazılı mənbələr, eyni zamanda şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, xalq oyun və əyləncələri Azərbaycanda atçılığın digər türk boyları ilə bağlılığını, eyni kökdən qaynaqlandığını sübut edir. Aparılan araşdırmalar deməyə əsas verir ki, türk xalqlarında atçılığın inkişafına hind-avropalıların heç bir təsiri olmamış, əksinə, hind-avropalıların ata türklərin sayəsində sahiblənmişlər.

Bir-birindən uzaq məsafələrdə yaşayan bütün türk xalqlarının atın əhliləşdirilməsi və atla bağlı ənənələrin qorunub saxlanması öz payı vardır. Bizə eə gəlir ki, bütün türk xalqlarında atla bağlı mümkün dəlilləri (arxeoloji, etnoqrafik, linqvistik, epiqrafik, antropoloji, mifoloji) ortaya qoymaq və birlikdə tədqiq edib ortaq məxrəcə gəlməyə böyük ehtiyac vardır.

Şəkil-17 EF 2045 yəhər qaşı, ipək, güləbət. XIX əsr, Şəki

EF596, yəhəraltı, mahud, keçə, dəri, ipək, təkəldüz tikmə üsulu, Təbriz. XIX əsr

EF 2755, at çulu, yun, qayıq üsulu, Bakı. XIX əsrin sonu

EF 596 -Yəhərüstü. Mahud, ipək, təkəldüz tikmə üsulu, Təbriz. XIX əsr

”Zaman” adlı Qarabağ atı. 1956-cı ildə İngiltərə kraliçası Yelizavetaya hədiyyə olunmuşdur.

Qarabağ aygırı, kuyuz qızı Kseniya Aleksandrovna'ya hədiyyə edilmişdir. 1 May 1892 ci il.

Ədəbiyyat

1. <http://www.kemalitemiz.com/category/at-ve-atcilik/turkleratlar>
2. В.Б. Ковалевская. Конь и всадник: Пути и судьбы. – М., Наука, 1977.
3. Е.Е. Кузьмина. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии, Передней Азии и других народов Старого света / Древняя Анатолия. – М., 1985.
4. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. – Баку, 1987.
5. Теумур Бүnyadov. Atçılıq / Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cildə, I c. – Bakı, 2007. – 271-287 s.
6. Hidayət Cəfərov. Qədim Azərbaycanda atçılığın və ata sitayişin təşəkkülü və inkişafı tarixindən / Azərbaycan tarixi problemlərinin gənc tədqiqatçıların üçüncü respublika elmi konfransının məruzələr məcmuəsi. – Bakı, 1995. – 17-19 s.
7. Fəzail Vəliyev. Azərbaycan hərbi sənətində atın rolu // Hərbi bilik. – №1. – 98-103 s.
8. Nəcəf Müseyibli. Gəmiqayada qədim nəqliyyat vasitələrinin rəsmləri // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. II c. Bakı, 2003. – S. 39-45
9. Tofiq Babayev. El ocaq başına uğışar. – Bakı, 1998.
10. Мирзоев М.Н. Вавилония в период господства касситской династии (XVI-XII вв. до н.э.) – Диссертация на соис. уч. степ. канд. ист. наук. – Баку, 1995.
11. İ.Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü. – İstanbul, 1997. – S. 220. Sitat Orhon Doğanın “Bozkır kavimlerinin kültür ve mitolojilerinde at” ANKARA, 2006 -tezindən götürülmüşdür. – 43 s.
12. Orhon Doğan “Bozkır kavimlerinin kültür ve mitolojilerinde at” – Ankara, 2006.
13. L. Muzio,(çev: Bülent Kenes) “Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri” Türkler, C.III, sitat Orhon Doğanın “Bozkır kavimlerinin kültür ve mitolojilerinde at”. – Ankara, 2006 -kitabından götürülmüşdür. – 109 s.
14. С.С. Нестеров. Конь в культурах. – Новосибирск, 1999.
15. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. – М., 1985.
16. Алекперов Алекпер. О названиях Парсуа, Азербайджан, Албания, Арран // “Türk dünyası: dünəni və bu günü” 23-24 may 2011. Bənəlxalq elmi konfransın Materialları. I. – Bakı, 2012.
17. Страбон. География в 17 книгах (Пер. статья и коммент. Г.А.Стратановского). – М., Наука, 1964.
18. Алекпер Алекперов. Тюрки Азербайджана. – Баку, 2011.
19. Сетаров Дж.С. Тюркизм в русских названиях домашних животных // Советская тюркология. – 1978. – № 1.
20. А.А.Çınar, Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü Doktora Tezi, – Ankara, 1996.
21. Zehtabi (Kirishchi) M.T.Ancient history of Iranian Turks. Tabriz, 1387. Sitat Алекпер Алекперов.Об этническом происхождении названия «кадус». АМЕА Tarix İnstitutu. Elmi əsərlər. 26-cı cild. – Bakı, 2008. – 17-36 s. - götürülmüşdür
22. Алекпер Алекперов. Этимология некоторых названий тюркско-албанского происхождения. Dirçəliş XXI. 158-159/2011. – S. 387-419.
23. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi; Mixitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Ziya Bünyadovundur. – Bakı, 1993.
24. M. Ergin, Orhun Abideleri. – Ankara 1973. – 46-86 s.
25. Herod. I
26. Алекпер Алекперов. Кадусии – как древнейший тюркский этнос Азербайджана // Dirçəliş XXI, 147-148/2010.
27. Алекпер Алекперов. Об этническом происхождении названия «кадус» // АМЕА Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. 26-cı cild. – Bakı, 2008.

28. Avşarova İ. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə. XIV-VII əsrlər). – Bakı, 2007.
29. Ağasıoğlu F. Qarabağın sehirli bir Basırıq xalısı. – Bakı, 2012.
30. Ахундов Т.И. Махмудова В.А. Южный Кавказ в кавказско-переднеазиатских этнокультурных процессах IV тыс. до н.э. – Баку, «Шарг-Гарб», 2008.
31. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı, Öndər, 2004.
32. Şahbazov T. Azərbaycanca at ayınınin bəzi xüsusiyyətlərinə dair.2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. – Bakı, 2005. – 156-158 s.
33. Çınar A.A. Türklərdə at və atçılıq. – Ankara, 1993. Sitat F.Vəliyevin Azərbaycan hərbi sənətində atın rolu. / Hərbi sənəti. №1,Bakı, 2007, 98-106 s. –məqaləsindən götürülmüşdür).
34. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку, 1993.
35. S. Koca, Selçuklularda Ordu ve Askeri Kütür. – Ankara 2005. – 204 s. Sitat Orhon Doğanın “Bozkır kavimlerinin kültür ve mitolojilerinde at” ANKARA, 2006 -kitabından götürülmüşdür. – 85 s.
36. Məlumat Qarabağ sakini Eldar Allahverdiyevdən götürülmüşdür (1935).
37. Abdullayeva Q. Qədim türk dili. – Bakı, 2010.
38. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı, 1988.
39. Алиев К. Античная Кавказская Албания. – Баку, Азернешр, 1992.
40. Tekin T. Orhon yazıtları. – Ankara, 2010.
41. Книга о лошади. М.,1952. Məlumat T.Ə.Bünyadovun “Atçılıq” məqaləsindən götürülmüşdür.
42. Babayev T. Oyun və əyləncələr/ Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. III cild. – Bakı, 2007. – 467-509 s.
43. Məlumatı Nardənə Yusifova vermişdir.
44. Bölge ağızlarında Atasözleri ve deyimler. I-II cild. – Ankara 2009.
45. Cəfərsoylu İ.Türk dillərində teonim və etnonimlər. – Bakı, 2010.
46. Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü. – Bakı: 1979.
47. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, I cild. – Bakı, 1998.
48. Гавилов Г.А. Ремесло подковщиков XIX в. в. Азербайджане // Доклады Академии Наук Аз. ССР. – Т. XXXVIII. – № 1. – 1982. – С. 67-71.
49. Məlumat Аьдам району Эцлаблы kənd sakini Ёцмшцдов Надирдән alınmışdır (1927).

